

1958

181

АРХИВ

АРХИВ

АЗƏРБАЙҘАН ССР
СИЯСИ ВƏ ЭЛМИ БИЛИКЛƏРИ ЯЯН ЧƏМИЙƏТ

Чəфəр ХƏНДАН

Мир Чəлал

Баки — 1958

СИГНАЛЬНИЙ

1958

181

Чəмиийəтин ўзвү,
филологи элмлəri доктору,
профессор ЧƏФƏР ХƏНДАН ҺАЧЫЕВ

894.362.09

X 51

МИР ЧƏЛАЛ

(Анадан олмасынын 50 иллийи мунасибəтилə)

19104

М. Ф. Ахундов адына
Азəрбајжан Республика
КИТАБХАНАСЫ

I СЕРИЯ
№ 6

20583

Бақы — 1958

Редактору *Нурәддин Бабаев*
 Чәмиийәтин редактору *Ш. Б. Мелик-Еганов*
 Тех. редактору вә корректору *С. Гүсейнов*

Чапа имзаланмыш 16/IV 1958-чи ил. Чап вәрәги 2,5. ФГ 12161.
 Сифариш 210. Тиражы 8000.

Азәрбайчан ССР Мәдәнийәт Назирлиинин „Гызыл Шәрг“
 мәтбәәси, Бақы, һәзи Асланов күчәси, 80.

Азәрбайчанда Совет һакимийәти гурулдугдан бир нечә ай сонра хәбәр яйылды ки, республика Халг Комиссарлар Шурасынын сәдри Нәриман Нәриманов йолдаш Кәнчәйә (индики Қировабад шәһәринә) кәләчәкдир. Нәримановун кәлишини сәбирсизликлә көзләйән халг күтләләринин севинчи мәктәбиләри даһа бөйүк һәйәчана салмышды. Тәнәффүсләрдә, дәрәсдән сонра ушаглар арасында «һачан кәләчәкдир?» суалы дилдән дүшмүрдү.

Күнләрин бириндә мә'лум олду ки, Нәриман Нәриманов кәлмиш, өзү дә мәсчидин арха тәрәфиндәки мәктәбин һәйәтиндә чыхыш әдәчәкдир. Бура ахышан адамларын сайы-һесабы йох иди. Һамыдан әввәл мәдрәсейи-руһанидә охуян шакирдләр «ә'ла» ерләри тутмушдулар. Аяг алтында галмамаг, әзиз гонаглары яхшы көрмәк үчүн онлар дивара, ағача, дамын үстүнә чыхыб көзләрини әзиз гонағын чыхыш әдәчәйи ерә дикмишдиләр. Бунларын ичәрисиндә гараяныз, арыг вә нисбәтән уча бойлу бир ушаг даһа нараһат көрүнүрдү. О, тез-тез йола бахыр вә сәбирсизлийини кизләдә билмирди. Бирдән көзләри мүәллимләринә саташан бу ушаг дуйду ки, онлар да өз шакирдләринә, хүсусән буна бахыб күлүмсәйирләр. Чүнки о, голлу-будаглы ағачын көвдәсиндә элә сәлигәли бир ер сечмишди ки, кәнардан баханлар гибтә этмәйә билмәздиләр. Ушаг, мүәллимләринин нәзәрләриндән яйынмаг истәдисә дә мүмкүн олмады, мүәллимләрә бахыб өзү дә күлүмсәди вә ерини даһа да мөһкәмләтди. Элә бу ан «урра» вә алгыш сәсләри ушағын диггәтини чәлб этди. О, чидди бир вәзиййәт алды, хитабәт күрсүсүнә яхынлашан гонаглардан көзләрини чәкмәди. Гонагларын күләр үзүнә, халгы саламлаян әл һәрәкәтләринә диггәтлә бахан ушаг бирдән-бирә сәрф-нәзәр әдәрәк тәәч-

чүблөр ичәрисиндә шашырыб галды. О көрдү ки, гонаглардан бири һәр күн мәктәблиләрин көрдүкләри диләнчи бир ушагы гучагына алыб хитабәт күрсүсүнә апарды. Чындыр палтарлы диләнчийә белә һөрмәт?! Бу чавабсыз суал бизим гәһрәманьмызы о гәдәр дүшүндүрмүшдү ки, бир мүддәт о, күнләрдән бәри сәбирсизликлә кәзләдийи Нәриманы белә көрә билмәди. Ушагы бу дәрин фикирләрдән садә вә мәналы сөзләрлә нитгә башлаян Нәриман Нәриманов айырды. О, дейрди ки, йолдашлар, Азәрбайчан халгы илләр, әсрләр бою арзуладыгы хошбәхт һәяты гурмуш, бәй, хан, мүлкәдар зүлмүнә сон гоёмүшдур. Гара күнләр бир даһа керн дәнмәйәчәкдир. Ени һәятымызын гызыл сәһәри ачылымыш, вәтәнимизә һәгиги баһар кәлмишдир. Хошбәхт олмаг истәйән бүтүн мәзлумлар бөйүк Ленинни галиб байрагынын алтына кечмәлидирләр. Шура һөкүмәти әсл халг һөкүмәти, фәһлә-кәндли һөкүмәтдир...

Нәриман Нәриманов йолдаш данышдыгча, бизим гәһрәманьмыз онун сөзләрини һафизәсиндә элә топлады ки, буңлары бүтүн өмрү бою унутмады.

Илләр кечди. Хошбәхтликдән бу ушаг язычы олду. Илк бөйүк әсәрини «Гәһрәманлары илә фәһр эдән вәтәнинин вәтәнинлә фәһр эдән гәһрәманларына илк һәдиййә» адландыран язычы ушагылыгдә Нәриман Нәримановдан әшитдийи сөзләри хатырлаяраг романын «Гызыл сәһәр» фәслиндә язды:

«Дүнянын ән узун вә сон кечәси иди. Бундан сонра гара пәрдәләр бир дә ишыгы чөһрәләри өртмәйәчәк, азад, саф нәфәсләри боғмаячаг.

...Дүнянын үзүндә сәһәрин илк вәрәгләри, тарихин илк саатлары башланьр, азад һәятын бөйүк күнәши доғурду:

— Мәнәм, мәнәм һәятын һәгиги саһиби, чәкилин сәһнәдән, әмәйин ганына дараشانлар! Яшамаг яшаданындыр! һәят һәяты яраданындыр!..»

Бу сөзләрин мүәллифи анадан олмасы күнүнүн әлли иллийини гәйд әтдийимиз Мир Чәләлдир.

Азәрбайчандә сосялист ингилабынын әбәди гәләбәсиндән сонра яранан ени нәсримизин илк истәдаблы нәслинә мәнсуб олан Мир Чәләл отуз иллик әдәби-бәдин фәалийәтиндә элә әсәрләр яратмышдыр ки, буңларын чоху совет әдәбийятынын гызыл фондуна дахил олмуш,

өз мүәллифинә тәкчә республикамызда дейил, үмумитифаг мигясында шөһрәт газандырмышдыр. Әдибин «Бир кәнчин манифести» повести вә бир чох новелласы гызыл сәһнәдәримиз харичиндәки охучуларә да мә'лумдур. Ону, кениш халг күтләләринә севдирән башлыча хусусиййәт әсәрләринин идея-бәдин чәһәтдән дөврүн тәләбәринә чаваб вермәсидир. Совет язычысы нәдән язырса язын онун амалы халгла, партия илә бағлы олмалыдыр. Бу тезис Мир Чәләлын ярадычылыгын гызыл бир хәтлә кечир. Әдибин һәят вә ярадычылыг йолу белә бир нәтичә чыхармаға һагг верир. Буна көрә дә биз охучуларымызы әдибин кечдийи һәят вә ярадычылыг йолу илә таныш әтмәйи ләзым билирик.

* * *

Мир Чәләл Әли оғлу Пашаев 1908-чи апрел айынын 23-дә Чәнуби Азәрбайчанын Тәбриз маһалындакы Әндәбир кәндиндә йохсул бир кәндли аиләсиндә анадан олмушдур. Гәлә ушаг икән кәндләриндә ачылыг дүшдү-йүндән башга һәмвәтәнләрилә бирликдә онун аиләси дә Шимали Азәрбайчана көчүб кәлмиш вә беләликлә Мир Чәләл ушагылыг вә кәнчлик илләрини Кәнчә (Киров-абад) шәһәриндә кечирмишдир. Ибтидан тәһсилини Кәнчдәки мәдрәсейи-руһанидә алдыгдан сонра о, 1924-чү илдә дарүлмүәллимейнә дахил олмуш вә сонралар педәгожи техникумуна чеврилән бу мәктәби 1928-чи илдә битирмишдир.

Мир Чәләлын әдәби-ичтиман фәалийәти дә педәгожи техникумунда охудуғу илләрдә башланмышдыр. Орада тәләбә ичрайийә комитәсинин сәдри вәзифәсиндә чалышан вә дивар гәзетиндә илк шеирләрини нәшр әтдирән, һабелә Гызыл гәләмләр Иттифагынын Кәнчә шөбәсиндә бир шаир кими танынан Мир Чәләл «Гызыл Кәнчә» адлы гәзет вә журналда, һабелә «Илк аддымлар» мәчмүәсиндә иштирак эдән язычылардан бири иди. Онун мәшһур «Мирзә» һекайәси дә 1930-чү илдә «Гызыл Кәнчә» гәзетинин әдәбийәт сәһифәсиндә чап олунмушдур.

Орта тәһсилдән сонра ибтидан мәктәбдә дәрс демәк һүгугуну газанан Мир Чәләлы мәктәб мүдирин вәзифәсинә ирәли чәкирләр. Ики ил Кәнчә вә Кәдәбәй мәктәбләриндә чалышан әдибин һәят мүшаһидәси хейли зәнкин-

ләшир ки, бу да онун илк эсэрләриндә өз бәдн ифадә-
сини тапыр.

Кәниш муталнә эдән, кет-кедә ярадычылыг «сиррлә-
ринә» вагиф олан Мир Чәлал тәһсилни артырмаг үчүн
1930-чу илдә Газан Педагожи Институтунун дил вә әдә-
бийят факултәсинә дахил олур вә бурада ики илә яхын
охудугдан сонра Бакыя гайыдыб, Азәрбайчан Әлми-
тәдгигат институтунун һазырлыг курсунда али тәһси-
линн давам этдирир. Али тәһсиллә янашы о, ярадычылыг
ишинн дә давам этдирир. Бу илләрдә республика гәзет
вә журналлары сәһифәләриндә Мир Чәлалын бир сыра
һекайә вә очеркләри чап олунмушдур.

Кәнч әдиб тәһсилдән айрылмаг истәмир, 1933-чү ил-
дән В. И. Ленин адына Азәрбайчан Дөвләт Педагожи
Институтунун аспирантурасына давам әдәрәк, 1935-чи
илдә ораны мұвәффәгийәтлә битирир вә али мәктәбләр-
дә дәрә демәк һүгугуну газаныр. Бу илләрдә онун әдәби
фәалийәтиндә дә бир йүксәлиш нәзәрә чарпыр, «Инги-
лаб вә мәдәннийәт», «Шәрг гадыны», «Комсомол», «Әдә-
бийят чәһәсиндә», «Литератураны Азәрбайчан» вә «Һү-
чум» журналларында, «Коммунист», «Кәнч ишчи», «Ени
йол», «Әдәбийят гәзети» сәһифәләриндә һекайә вә очерк-
ләри чап олунур. 1930-чу илләрдә истәдадлы әдиб тән-
гид вә әдәбийятшүнаслыг сәһәсиндә дә фәалийәт кәс-
тәрмәйә башлайыр. Классик вә мұасир язычыларымызын
ярадычылығына, һабелә әдәбийятымызын бир сыра проб-
лематик мәсәләләринә аид яздыгы әлми-тәнгиди мөгалә-
ләри онун бу сәһәдә дә бөйүк истәдада малик олдуғуну
көстәрир. О, бәдн ярадычылығы илә янашы әлми фәа-
лийәтинн дә дәринләшдирмәк үчүн ССРИ Әлмләр Ака-
демиясынын Азәрбайчан Филиалында ишә кирир вә «Фү-
зулинн поэтик хүсусийәтләри» ады диссертасия үзә-
риндә чалышараг, 1940-чы илдә С. М. Киров адына Азәр-
байчан Дөвләт Университетинн әлми шурасында бу
әсәрини мұдафиә әдиб филоложи әлмләри намизәди
алимлик дәрәчәси алыр.

1932—1934-чү илләрдә «Коммунист» вә «Кәнч ишчи»
гәзетләриндә әмәкдашлыг әтмәси, хүсусән «Кәнч ишчи»
гәзетиндә мәс'ул катиб вәзифәсиндә чалышмасы Мир Чә-
лалын бир сыра очерк вә публисистик әсәрләр язмасына
сәбәб олур. 1932-чи илдә онун очеркләриндән ибарәт
олан «Сағлам йолларда» ады илк китабы чапдан чы-

хыр. Бундан сонра «Бой» (1935), «Дирилән адам»
(1935), «Бостан оғрусу» (1937), «Көзүн айдын» (1939),
«Бир кәнчин манифести» (1939), «Ачыг китаб» (1941)
вә с. әсәрләри нәшр әдилир.

Шәкилдә: (сагдан) Сәмәд Вурғун, Әһмәд Чәмил вә Мир Чәлал
(Кәнчә, 1927-чи ил)

Бөйүк Вәтән мұһарибәси Мир Чәлалын әдәби-әлми
фәалийәтиндә ени сәһифәләр ачыр. Мұһарибәсинн әвәл-
ләриндә Узаг Шәргдәки орду һиссәләринә кедән, һабелә
дөйүшән ордунун һаяты илә яхындан таныш олан әдиб
чохла очерк, һекайә вә публисистик язылары илә охучу-
ларын нәзәринн чәлб әдир. Бу илләрдә вәтәнпәрвәр бир
язычы кими даһа мәһсулдар ишләйән Мир Чәлал бири-
биринн ардынча «Вәтән һекайәләри», «Шәрбәт», «Спай-
пер», «Муштулуг», «Һәят һекайәләри», «Вәтән», «Вәтән
яралары» вә башга һекайә вә очерк языб нәшр этдирир.
Дөйүпчү вә забитләримизин икидлийинн, арха чәһәдә

чалышан совет адамларынын фэдакарлыгыны тэрэннүм эдэн, алман-фашист ишгалчыларынын вөһшиликлэрини ачыб көстэрэн кичик һечмли һекайлэрлэ кифайэтләнмэйэн язычы, мұһарибэ иллэриндэ элэ мөвзулар үзэриндэ дүшүнүр ки, бунларын бэди ифадэсини биз онун мұһарибэдэн сонракы ярадычылығында көрүрүк. Мұһарибэ иллэриндэ о, драматуркия саһэсиндэ дэ гэлэм чалмыш вэ Азэрбайчан халгынын гэддар дүшмэнлэринин кечмиши гайтармаг кими алчаг ниййэтлэрини сатира атэшинэ тутан «Мирзэ Хэял» адлы комедиясыны язмышдыр.

Мұһарибэ иллэриндэ Мир Чэлалын элми фэалийэти дэ сэмэрэсиз кечмэмишдир. О, бу дөврдэ ики чилдик мұхтэсэр Азэрбайчан эдэбийяты тарихинин II чилдинэ XX эср Азэрбайчан эдэбийяты бэһсини язмыш, мэтбуат сөһифэлэриндэ чохлу мэгалэлэрлэ чыхыш этмишдир.

Мұһарибэ гэлэбэмизлэ гуртардыдан сонра да Мир Чэлал эдэби-элми фэалийэтини зөифлэтмэмишдир. Мұһарибэдэн сонракы динч гуручулуг иллэриндэ онун «Яшыдыларым» (1947), «Ени кэндин адамлары» (1948), «Тээ шөһэр» (1952), «Садэ һекайэлэр» (1955), ики чилдэн ибарэт «Сечилмиш эсэрлэри» (1956—1957) вэ «Йолумуз һаянадыр» адлы романы, повест, һекайэ вэ очерклэрдэн ибарэт китаблары чапдан чыхмышдыр. Бу дөврдэ нэзэрэ чарпан бөйүк элми эсэри «Азэрбайчанда эдэби мэктэблэр» олмушдур ки, 1947-чи илдэ һэмин эсэрини С. М. Киров адына АДУ-нун элми шурасында мұдафиэ эдиб филоложы элмлэри доктору алимлик дэрэчэси алмышдыр. Бу дөврдэ классик вэ мұасир язычыларымыз һаггында бир сыра мэгалэлэрини чап этдирэн Мир Чэлал Азэрбайчан ССР Элмлэр Академиясынын Низами адына Эдэбийят вэ дил институту тэрэфиндэн бурахылмыш Азэрбайчан эдэбийяты тарихинин совет дөврүнү эһатэ эдэн III чилдинэ халг шаири Сэмэд Вурғунун вэ Сүлейман Рүстэмин һэят вэ ярадычылығындан бэһс эдэн фэсиллэри язмышдыр.

Һазырда Мир Чэлал АДУ-нун профессору вэ Низами адына Эдэбийят вэ дил институтунда совет эдэбийяты шөбэсинин мүдири вэзифэсиндэ чалышыр, республикамызда кэнч элми вэ эдэби кадрларын етишмэси ишинэ көмөк эдир.

Мир Чэлалын эдэби-элми фэалийэти партия вэ һөкүмэтимиз тэрэфиндэн йүксэк гиймэтлэндирилмиш, эсэрлэ-

ри мұхтэлиф диллэрэ тэрчүмэ олунмуш, орта вэ али мэк-тэблэримизин програмларына салынмыш, о, «Шэрэф нишаны» ордени вэ медалларла тэлтиф эдилмишдир.

* * *

Букүн республикамызын көркэмли вэ исте'дадли насирлэриндэн бири олан Мир Чэлал бир мүддэт шеирлэ нэср арасында тэрэддүд этдикдэн сонра өз мөвгеини нэср чэбһэсиндэ мөһкөмлэндирмиш вэ бу саһэдэ бөйүк шөһрэт газанмышдыр. Лакин бу, онун шеирдэн тамамилэ эл чэкмэси демөк дейилдир. Элми фэалийэтиндэ дэ шаирлэрин ярадычылығына хүсуси фикир верэн, Низами, Фүзули, Сабир, Сэмэд Вурғун, Сүлейман Рүстэм вэ с. шаирлэримиз һаггында көзэл мэгалэлэр язан эдиб, ара бир повест вэ романыларында шеирлэрэ ер верир ки, бунларын да мәллифи өзүдүр. Илк ярадычылыға шеирлэ башлаян эдибин о дөврү хатырляраг язмыш олдуғу ашағыдакы сәтирлэр марағлыдыр.

Нечэ олду ки, мэн язычылыға башладым? суалына Мир Чэлал белэ чаваб верир:

«1926—1927-чи иллэрдэ педагожи техникумунун сон синифиндэ охуянда мэркэзи гәзетлэри, хүсусэн «Кәнч ишчи»ни мүнтэзэм мұталиэ эдир, өзүм дэ ара-бир мэгалэлэр язырдым. «Кәнч ишчи»дэ раст кэлдийим эдэбийят сөһифэлэри мэни чох марағландырырды. Мэн истэйирдим ора да язым. Бир нечэ шеир гаралайыб, почта илэ көндөрдим, чаваб чыхмады...

Бир дэфэ Маяковскинин «Зэрбэчи маршы» адлы ше'ри элимэ кечди, ону охудум вэ нэдэнсэ, тэрчүмэ этмөк фикринэ дүшдүм... Башладым ше'ри гафийлэмэйэ. Бир һэфтэ сонра «Кәнч ишчи»нин эдэбийят сөһифэсиндэ мэним «Зэрбэчи маршы» адлы тэрчүмэ ше'рим чыхды. Бу, мөним мэркэзи мэтбуатда илк язым иди».

Илк эдэби фэалийэтинин бэһрэсини көрэн кэнч эдэбийят марағлысынын бундан сонра бэди ярадычылыға вэ эдэби мұталиэиэ һэвэси даһа да артыр, языб яратмаг истэйир, мұэллимлэриндэн көмөк алмаға эһтиях һисс эдир, нэдэн, нечэ язмаг суалларына чаваблар ахтарыр. Ярадычылығынын сонракы дөврүнү яда салан эдиб һэмин хатирэсиндэ языр:

«Мәним язы илэ мәшгул олдугуму көрән мүәллим достларым мәнэ дәрин мүталиэ зәрурәтини тапшырдылар. Әлимә кечән китаблары охуордум. 1928-чи илдэ Чеховун, М. Горкинин тәрчүмэ олунмуш һекайәләрини алыб охуордум. Бу һекайәләр мәнэ һәят, инсан вә һадисәләр һаггында сөйләнән садэ һагыл кими ширии кәлди. «Дәһшәтли кечә» вә «Италия һагыллары»ны чибимдә кәздирдийим ядымдадыр. Бир ханымын эвә көндәрдийи алмалары йолдача далашдыгы ушагларын тәпәсинэ вурән, сонра да горхмадан ағасынын янында ловғаланан балача Пепенин «Алма атышмасы»ны охуянда нә гәдәр күлмүшдүмсә, Чеховун «Ванка»сыны охуянда да бир о гәдәр мүтәссир олдум. Ванка Жуковун һаинсаф, вичдансыз аға һапысындакы ачы һәяты, ағыр ишдән шика-

Гүсейн Мелди вә Мир Чәлал (1938-чи ил).

йәти, ялварышлары мәним зәһними узун мүддәт мәшгул этмишди. «Әзиз баба, мәнэ языгын кәлсин, бәдбәхтәм, етимәм, бурада мәни дөйүрләр, доюнча чөрәк вермирләр, һәр күн ағлайырам, кәл мәни апар».

Бу китабларын ағ вәрәгләри арасындакы гара сәтрләрдә дейсән мәним үчүн сиррли, гаранлыг олан мәтләбләр бир-бир ачылырды. Мән баша дүшүрдүм ки, мә-

нимлә бирликдә мәктәбләр, багчалар, ушаг эвләри, пансионларда бәсләнән, охуян ушаглар анчаг Совет һөкүмәти, анчаг ингилаб сайәсиндә бу ағ күнә чыхыблар. Ванкалар, пепенләр, гарача гызлар мәһз көһнә дүнянын күһнаһсыз гурбанлары олублар. Лә'нәт о көһнә дүня вә онун даш үрәкли, чанавар көзлү ағаларына».

Мәһз буна көрәдир ки, язычы өз әдәби фәаллийәтинин илк дөврүндә көһнә дүнянын галыглары илэ мүбаризә мөвзууна вә ени дүнянын тәрәннүмүнә өз ярадычылыгында кениш ер вермишдир.

* * *

Мир Чәлалы бир һасир кими танытдыран илк әсәри «Мирзә»дир. Һекайәнин эпиграфында охуоруг: «Ики мирзә Шәфи вар. Бириси билдийиниз мәшһур Мирзә Шәфи, икинчиси—мәним мәшһур этмәк истәдийим Мирзә Шәфидир». Һеч бир педагожи тәһсилә малик олмаян, мүәллимлийи газанч мәнбәнин чевирән мирзәләрин типик сурәти бу кичик һекайәдә чох реал вә чанлы ярадылмышдыр. Әсәрин гәһрәманыны биз онун өз сөзләрилә танымаға башлайырыг.

«— Әдә, сәнә демирәм башыны дик тут? Нә гашгабағыны салламысан, дәрси сөйлә!».

Арада өз йыгчам чүмләләрилә мүәллиф дә бизә көмәк әдир, типин характер чизкиләрини чәкир: «Мирзә бу кичик ушағы дири-дири емәк истәйирди. Туршумуш һапыра охшаян үзү чугундур кими гызармышды». Мүәллифин бу кичик характеристикасындан сонра «мүәллим» енә сөзә башлайыр: «Аллаһ, балам, я сизи өлдүрсүн, я мәни, яхам гуртарсын! Әзиз өмр-күнүмүзү пуч эләдиниз! Анан сәни доғанда бир даш доғайды!»

Биз Мирзәнин позгун мәишәти илэ дә таныш олдуға бу ләягәтсиз адамын талейини марагла изләйир вә һекайәнин сонуна яхынлашырыг. Мирзә Шәфи илэ маариф мүддир арасындакы диалог охучуларын гәлбиндән тикан чыхарыр:

- «— Мәни, Сөйүдлү кәндиндән көтүрмүшсүнүз?
- Бәли!
- Бәс һарая тә'йин этмишсиниз?
- Әвинизә».

Биз нә үчүн бу кичик һекәйә һаггында кениш мә'лумат вермәйи фазым билдик? Чүнки бу әсәр Мир Чәлалын һекәйәчилик фәалийәти илә таныш олмаг үчүн чох сәччийәвидир. Ондакы юмор, сатира, ифадә вә чүмләләрин йығчамлыгы, мүсбәт мәнада тенденсиячылыг, мөвзу конкретлийи, диалоглардакы локониклик, бәдии дилдәки айдынлыг, образлылыг, ифадәләрдәки һәятилик вә с. хүсусийәтләр әдибин, демәк олар ки, бүтүн һекәйәләрин үчүн характердир. «Һәким Чинайәтов», «Сара», «Тәзә тоюн нәзакәт ганунлары», «Бостан оғрусу», «Кәрпич мәсәләси» кими илк һекәйәләри әдәбийят аләминдә тәдричән инкишаф эдән, өз ярадычылыг хүсусийәтләринә малик олан истәдадлы бир язычы һаггында фикир йүрүтмәйә имкан верир.

Бу һекәйәләрин идея-бәдии истигамәтиндә бир енилик, бир тәрәвәт дуолмагла бәрәбәр, классик нәсримизин ән яхшы ән'әнәләрилә сәсләшән чәһәтләр дә вардыр. Бу ән'әнәләр тәглид дейил, милли зәминә бағлылыг демәкдир. Биз, адәтән, Мир Чәлалы Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердиев ән'әнәләрилә бағлайырыг. Бу, ән чох онун сатирик вә юмористик һекәйәләринә аиддир. Бүтүнлүккә көтүрдүкдә әдибин ярадычылыгы классик реалист нәсримизин мүнбит зәминәсиндә инкишаф этмиш, ени совет нәсринин наилийәтләриндән бири кими сәсләнмишдир. Бу мәнада әдәби ирсә бағлылыг, әлбәттә, мүсбәт һадисәдир. Мир Чәлалын әсәрләри халг ярадычылыгы илә дә мөһкәм телләрдә бағлыдыр. Фолклордан истифадә онун бүтүн һекәйәләриндә нәзәрә чарпыр. Бу, айры-айры һекәйәләрдә нәзәрә чарпан аталар сөзү, зәрбүлмәсәл, баяты вә һәкиманә сөзләрин ишләдилмәсилә мәнһудлаша билмәз. Чүнки һәмин үсулдан халг ярадычылыгы илә үзви сурәтдә бағланмаян язычылар да истифадә эдә биләрләр. Мир Чәлалын әсәрләриндә фолклорла әлагә заһири әләмәт олмайыб даһили кейфийәтдир. Башга сөзлә десәк, айры-айры аталар сөзү вә с. олмаса да бу ярадычылыг өз бәдии хүсусийәтләри, йығчамлыгы, тәсири, садә вә мәналылыгы илә халг ярадычылыгындан гүввәт алыр. Санки Мир Чәлал бу вә я башга ифадәни ишләдәркән: «халг нечә дейәр?» суалы илә өзүнү йохлайыр, «китаб дилиндә» дейил, чанлы данышыг дилиндә языр, узунчулуг, риторика кими халг ярадычылыгына ябанчы олан кейфийәтләрдән һәмишә гачыр.

Мир Чәлал ярадычылыгындакы бу хүсусийәт онун әсәрләринин тәрчүмә ишини чәтинләшдирир. Чүнки тәрчүмәдә милли колорити сахламаг, идиоматик ифадәләри вермәк, дилдәки спесифик ифадәләри сахламаг о гәдәр дә асан иш дейилдир. Бунула белә рус әдәбийятчылары да әдибин ярадычылыгындакы бу чәһәтләри дуймуш вә йүксәк гиймәтләндирмишләр.

1947-чи илдә «Дружба народов» журналынын 13-чү нөмрәсиндә «Мир Чәлалын ярадычылыгы һаггында» бөйүк бир мәгалә илә чыхыш эдән И. Сатс онун фолклор вә классик ән'әнәләрлә мөһкәм бағлы олдуғуну дүзкүн дуймуш вә язмышдыр:

«Хүсуи тәдгигат, шүбһәсиз ки, Мир Чәлалын классик Азәрбайчан әдәбийяты вә онун халг мәнбә'ләрилә әлгәсини көстәрә биләр. Бу, онун сәнәтиндә гүввәтли чәһәтдир».

Енә һәмин журналын сонракы нөмрәсиндә Мир Чәлалын ярадычылыгындакы бу хүсусийәтдән бәһс эдән П. Охота «Яшыдларым»ы охудугдан сонра белә бир нәтичәйә кәлмишдир:

«Мүәллиф милли әдәби ән'әнәләрә әһтиятла янашмыш, лакин онун әсири олмаяраг, ән'әнәви поэтиканы мүасир һадисә вә идеяларда бир васитә кими ишләтмәйи бачармышдыр. Бу, она әлә бир әсәр яратмаға имкан вермишдир ки, бу әсәр тәкчә Азәрбайчан охучуларынын дейил, һәм дә рус вә үмумиттифаг охучуларынын нәзәрини чәлб этмишдир».

Мир Чәлалын һекәйәләри форма чәһәтдән дә нәзәри чәлб эдир. Онларын чоху классик әдәбийятымызда кениш йайылмыш новеллалардан ибарәтдир. Новелла адланан нәср әсәрләринә һекәйә дә дейирләр. Лакин буларын арасында мүәййән бир фәрг вардыр ки, о да сонлугдан ибарәтдир, йә'ни новелланын сону көзләнилмәз, бә'зән дә драматик бир нәтичә илә гуртарыр.

Новеллая чох заман кичик һекәйә дейилир. Кичик һекәйә даһа мәс'улийәтли, даһа чәтин бир шәкилдир. Бунун дил хүсусийәтләри һаггында М. Горки белә языр:

«Дилә гәнаәт вә дилдә там дүзкүнлүк көзләмәк, дили мүвәффәгийәтсиз, габа ерли шивәчиликдән, ерли ләһчәләрдән, һәмчинин кәнчләрин бәдиният адына дилә күчлә кәтирдийи, мәсәлән, «ябаны күл һийләкәрчәсинә чичәкләнмишди», «сәс маскаланмыш силлә кими мөһкәм

сәсләнирди», «күллә сәси көрүнмәз иди» кими кәлмә оюн-базлыгындан тәмизләмәк лазымдыр.

Дилин дүзкүнлүйү вә йығчамлыгы мүнүм шәртдир. Анчаг бу шәрти көзләмәклә габарыг вә мүчәссәм сурәт-дә дәрк олуна билән сурәт яратмаг мүмкүндүр. Мән бунун тәзә сөһбәт олмадыгыны билирәм, лakin бунун һәлә мәнимсәнилмәдийини дә яхшы билирәм».

Новеллада тәсвир эдилән һадисәләр реал һәятдакы кими олмая да биләр. Язычы һәятда көрдүйү бир әһвалаты өзү истәдийи кими артырыб әксилдәрәк, новелла ярада биләр. Новелланын әсл хүсусийәти мазмунча мараглы олмасы вә гурулушу илә охучуда интизар доғур-масындадыр. Рус әдәбийятында Чеховун мараглы новеллалары олдуғу кими, Азәрбайчан әдәбийятында да Чәлил Мәммәдгулузадә, Ә. һагвердиев, Ю. В. Чәмәнзәминли вә Мир Чәлалын яхшы новеллалары вардыр.

Новелланын гурулушуна хүсуси әһәмийәт верән Мир Чәлал әсәрин лап сәрләвһәсиндән бу жанрын принципләрини көзләйир. «Бадамын ләззәти» адлы әсәрини нәзәр-дән кечирәк.

Әввәла «Бадамын ләззәти» сәрләвһәсинин өзү охучунун көзләмәдийи мөвзудан бәһс әдир. Охучу бадамдан бәһс олуначагыны күман этдийи һалда, Бадам хала илә таныш олур. Биз онун сечки мәнәтәгәсиндән мәктуб алмасыны, өмрүндә биринчи дәфә йығынчаға кетмәсини, совет сечки ганунунун вәтәндашларә вердийи бөйүк һүгүгларла гарынын марагланмасыны, бу мәсәләләр әтрафында оғлуна мүхтәлиф суаллар вермәсини, нәһайәт депутатлыға намизәдләрин көстәрилдийи йығынчаға чағырылмасыны марагла охур вә Бадам халанын сонракы вәзийәтини сәбирсизликлә көзләйирк, Бадамын ләззәтинин нәдән ибарәт олдуғуну билмәк истәйирк. О, ичласда данышыр, сөзү кечир, дәрин бир ичтимай ифтихар илә севнир ки, охучунун интизарла ахтардыгы ләззәт дә бундан ибарәтдир. «Нанәнин һүнәри», «Һикмәтдән хәбәр», «Көзүн айдын» вә башга новеллаларда да бу кими интизарлы сәһнәләрә, мараглы сонлугларә, көзләнилмәз нәтичәләрә раст кәлирик.

Мир Чәлалын ярадычылыгында нәзәрә чарпчн орижинал хүсусийәтләрдән бири дә, мәналы күлүшдүр. Айдындыр ки, бу мәзийәт һәр азычыда, һәтта бир чох бөйүк азычыларда белә йохдур. Мәналы күлүшүн тәси-

риндән вә әһәмийәтиндән данышан Ф. Әнкелс дейир ки, ән гүдрәтли сәһрбазын гаршысында һипноз эдилән адам күлмәйә башлар-башламаз сәһрбаз ачизләшир.

Адамлары күлдүрмәк исә асан иш дейилдир. Әлбәт-тә, бурада сөһбәт мәналы күлүшдән кедир. Белә бир күлүш исә Мир Чәлал ярадычылыгына хас олан бир әләмәтдир. Классик насирләримизин ярадычылыгындакы күлүшлә Мир Чәлалын әсәрләриндәки күлүш арасында чидди кейфийәт фәрги вардыр. Онлар чох заман көз яшлары арасындан күлүр, күлә-күлә дә ағлайырдылар. Дөврүн тәсири, күлүш һәдәфинин вәзийәти вә азычынын дүнякөрүшү илә әлагәдар олан белә бир күлүш Мир Чәлалын әсәрләриндә йохдур. О, Совет гурулушунун үс-түнлүйү, адамларымызын тарихи наилийәтләри вә вәтәндашлыг гуруру илә өз тәнгид һәдәфләринә күлүр, нәгсанларә наилийәтләримиз зирвәсиндән янашыр. Онун күлүшү һекайәләриндәки типләрин сәчийәви инкишафындан доғдуғу үчүн мәналы вә тәсирили олур. Фикримизи исбат этмәк үчүн айры-айры әсәрләриндән бәзи парчалары нәзәрән кечирәк. Өмрүндә ичтимай ишләрдә чалышмаян, һеч бир ичласда иштирак этмәйән Бадам хала ССРИ Али Советинә сечкиләр заманы әсаснамәни өйрәнән дәрнәйә кедир, лап биринчи мәшғәләдән дәвләт ишләри, совет адамларынын һүгүглары вә с. илә марагланары. Икинчи мәшғәләдән сонра Бадам хала илә оғлу арасында белә бир сөһбәт олур:

«— А Хәлил, йолдаш Ленин нә дейиб?

Хәлил күлүмсәди:

— Бу нә суалдыр?

— Сорущурам да, рәһбәримиз нә дейиб?

— Ленин дейән бәйәм бирди, икиди?

— Бир сөз вар әй, Ленин өзү дейиб...

Хәлил бармағы илә шкафта чәркә илә йығылмыш көзәл вә гырмызы чилдди китаблары көстәрди:

— Ленин бир сөз демәйиб. Ленин чох сөз дейиб. Бах, о гырмызы китаблары көрүрсән ки, орада азыланларын һамысыны Ленин йолдаш дейиб!

— Йох әй, арвадлар барәсиндә.

Хәлил анлады:

— Нә, гадынларын азадлыгы һаггында. Кәрәк гадынлар киши илә бәрабәр олсун! Азадлыг иши гадынларын өз иши...

Бурада Бадам хала енэ Хэлилин сөзүнү кэсди:

— Йох, ону демирэм. Бир сөз дә дейиб эй, хөрэк биширинлэри дә яда салыр...

Хэлил фикирлэшти, бирдэн ядына дүшдү:

— Билдим. Ленин дейиб ки, гуллуугчу да һөкүмәти идарә этмәйн бачармалыдыр. Йә'ни хөрэк биширөн арвад да һөкүмөт ишләрини билмәли вә өйрәнмәлидир.

— Ай сағ ол! Элә мән буну ахтарырдым. Агрын алым, ону бир қагыза яз, вер мәнә!

— Нейләйирсән?

— Нечә нейләйирсән? Гызыл кими сөздүр, ядымда сахлаячағам. Мәнә лазым олар!»

Биз бу парчаны охуянда күлүрүк. Айдын мәсәләдир ки, бу күлүш Ч. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу»нда Новрузәлинин авамлығына гаршы охучуларын күлүшүнә бәнзәмир. Һәр ики күлүш типин характериндән доған мә'налы күлүш олдуғу һалда, кейфийәтлери башгадыр. Биринчидә кәндлини авам вәзийәттә сахлаялар гаршы нифрәт һисилә долу, онун вәзийәтинә ачыян охучунун кәдәрли күлүшү варса, икинчидә Бадам халанын инкишафындан доған фәрәһли күлүш һакимдир.

Бадам халанын даһа да инкишаф этмәси сечичиләр йығынчағындакы чыхышында нәзәрә чарпыр. Язычы ону данышдырыр. О, депутатлығы лайиг адамлары ирәли сүрүр. Данышмағ үчүн әл галдыран Бадам халанын вәзийәтини әдиб белә тәсвир әдир:

«...Бадамын әли чәсарәтсиз, яваш-яваш галхды. Дәйәсән батмыш бир кәмини чәтинликлә дәниздән чыхарырдылар. Дор ағачы яваш-яваш көрүнмәйә башлайырды. Онун әли башындан бир аз һүндүрә галхмамышды ки, сәдр сөз верди».

Бу тәсвирләрдәки тәшбиһләр бизи күлдүрүр. Биз күлә-күлә көрмәдиймиз Бадам халанын чанлы образыны көзүмүзүн гаршысында һисс әдир, әдибин мөчәзи ифадәсиндәки дәрин мә'нанын тә'сири алтында дүшүнүрүк. Батмыш кәминин чыхарылмасы илә Бадамын чәмиййәт гаршысына чыхарылмасы, дор ағачынын көрүнмәсилә юхары галдырылан әлинин көрүнмәси арасындакы тәшбиһ сәдәчә оларағ заһири әләмәт дейилдир. Бурада дәрјадан чыхарылан кәминин ишә ярамасы илә, савадсыз, авам бир гадынын ени һәят, ени шүүр сөвийәсинә галх-

масы арасында нә гәдәр мә'налы вә мәнтиги бир әләғә вардыр!

Күлүшүн тәбиийлини көстәрмәк үчүн башга бир ми-салы да нәзәрдән кечирәк. «Мәним парламаным» адлы очеркиндә Фүзули илә таныш олан бир рәссама Фүзули: «Йолдаш рәссам, Фүзули элә һәмишә гоча олмушдур?» дейәркән, биз бу күлүшдә дәрин бир мундәрәчәнин олдуғуну көрүрүк. Юмор о заман тә'сири олур ки, һадисә охучунун көзләмәдийи бир вахтда вә я тәсәввүр этмәдийи бир формада ифадә олунсун. «Көзүн айдын» һекайәсиндә колхозчу бир ананын өз оғлуну нечә тәнгид этмәсиндән данышылыр. Бу, һәятда олан вә я ола билән бир һадисәдир. Лакин Мир Чәлал онун тәнгидини элә фактлар үзәриндә гурур ки, охучу о гадындан, о шәраитдә оғлуна гаршы бу кими тәнгиди көзләмәдийиндән истәр-истәмәз күлүр. Мәслән:

«...Бирә көтүрәк мәним оғлуму. Өзү охумуш, али мәк-тәб гуртармыш бир мүәллимдир. Амма ди кәл кәнддән әсла хәбәри йохдур. Бу яхынларда мәнә қағыз языб Ба-кыдан данышыр. Ениликлери бир-бир сайыр. Бунлар һамы дүз, өз ериндә. Амма оғлумун сәһни ондадыр ки, кәндәкиләри, мәним өзүмү лап авам һесаб әләйир. Кө-рүн нә языр: языр ки, ана, шәһәрдә Стаханов адлы бир икид чыхыб, беләдир, филан... әввәлә, йолдашларә мә-лумдур ки, Стаханов, икидин ады дейил, фамилиясыдыр. Һәмин икидин ады Алексейдир. Гой мәним оғлум бил-мирсә, билсин...»

Мир Чәлал охучуну өз гәһрәманынын севинчи, кәдә-ри вә үмүмән психоложиси илә яшатмағы бачарыр. Бу һал, шүбһәсиз, һәр һансы бир язычынын арзусудур. Өз охучусуну истәдийи заман ағладыб, күлдүрмәйн бачар-маян язычы яхшы сәнәткар ола билмәз.

Мир Чәлал охучуну интизарда бурахмағы севир, әсәр бою раст кәлән дүйүнләрин ачылмасыны бир аз ләнки-дәрәк ярдымчы, эпизодик һадисәләрин тәсвиринә кечир:

«Һикмәтдән хәбәр»и охуянлар бу «хәбәрин» нәдән иба-рәт олдуғуну билдикдән сонра әдибин стили илә даһа яхындан таныш олурлар. «Бадамын ләззәтинин нәдән ибарәт олдуғуну изләйнләр ону әсәрин сонуна яхын тапырлар. «Нөврстә бала»нын ким олдуғу илә марағла-нанлар күлә-күлә һадисәләри изләйиб, мәсәләләрин белә һәллиндә язычыдан разы галырлар. «Нанәнин һүнәри»ни

1981

көзлэйэнлэр бу хүнэрнн нэдэн ибарэт олдугуну ахтараркөн, хошбэхт кэнчлийимизин севинчини дууб шадланьрлар вэ с.

Мир Чөлалын ярадычылыгында сатирик некайэлэр дэ мүнүм ер тутур. Илк эсэри «Мирзэ»дэн сонра о, «Кэмтэровлар анлэси», «Анкет Анкетов», «Пловдан сонра», «Өзкэ ушагы», «Өзүндөн нахош», «Ичлас гурусу» вэ онларча башга некайэсиндэ күлүшүн сатира нөвүндэн мөнартлэ истифаде этмишдир. Мир Чөлал тэнгид хэдэфинэ неч бир күзэшт этмир. Ярамаз сифэтлэри, кечмишин галыгларыны, инкишафымыза мане оланлары арадан галдырмаг үчүн күлүшүн мисилсиз гүдрэтиндэн бачарыгла истифаде эдир.

Мир Чөлалын некайэлэри мөвзу чэһэтдэн дэ чох зэнкиндир. Ону конкрет бир мөвзу илэ мөһдулашдырмаг олмаз. «Мир Чөлал нэдэн языр?» суалына, аз гала, о «нэдэн языр ки?» суалы илэ чаваб вермөк олар. Башга сөзлэ десек, о, күнүн эн мүнүм сайылан мөсөлэлэрини гэлэмэ алыр. Мир Чөлалын очерклэри дэ мөвзуча чох зэнкин вэ мұхтэлифдир. Бу мұбариз жанрда онун язмыш олдугу эсэрлэр бэдни дэйэри, композисиясы, үмүмэн сэнэткарлыг хүсусийэтлэрилэ некайэлэринэ яхынлашыр. неч тэсадуфи дейил ки, онун бэ'зи некайэлэрини (мэсэлэн, «Көзүн айдын») очерк, бэ'зи очерклэрини исэ (мэсэлэн, «Марксын досту») некайэ адландырмаг мүмкүндүр.

Мир Чөлал халгла, онун күндэлик иши вэ эмэйи илэ мөһкэм теллэрлэ бағлы бир сэнэткар олдугундан ярадычылыгында фөһлэ вэ колхозчуларын фэдакар эмэйиндэн бөһс эдэн бэдни очерклэр дэ мүнүм ер тутур. Онун илк очерки 1930-чу илдэ «Нүчүм» журналында дэрч эдилмишдир. Бундан сонракы иллэрдэ очерк жанры сөһсиндэ ардычыл фэалийэт көстэрэн эдиб, ени колхоз кэнди угрунда кедэн кэркин мұбаризэни чанлы фактлар эсасына, бэдни шөкилдэ экс этдирэн ени очерклэр язмышдыр ки, бунлар «Сағлам йолларда» адлы китабчада топланмышдыр.

1935-чи илдэ Агдэниз-Балтик каналынын ачылмасы мұнасибэтилэ язычы йолдашларындан Мирзэ Ибраһимов вэ Энвэр Мэммэдханлы илэ бирликдэ ора кедэн Мир Чөлал бу каналы гуран гөһрэманларын фэдакар эмэйин

нин бэдни тэсвиринэ һэср олунмуш «Гүдрэт нүмайиши» очеркнин язмышдыр.

Бөйүк Вэтэн мұһарибэси дөврүндэ мұбариз жанрдан даһа кениш мигяса истифаде эдэн язычы он атэһ хэттиндэ вурушан вэ арха чөбһэдэ чалышан гөһрэман совет адамларынын бэдни образыны чанландыран онларча ени очерклэр яратмышдыр.

Мұһарибэ гөлэбэмизлэ гуртардыгдан сонра да Мир Чөлал бу жанрдан айрылмыр. Азэрбайчан колхозчуларынын, хүсусэн памбыг тарласы гөһрэманларынын һэятындан, кэндэки ени мэдэни гуручулуғ ишлэриндэн марағлы очерклэр языб «Ени кэндин адамлары» адлы китабчада нэһр этдирмишдир.

Шөкилдэ: (сағдан) Мирзэ Ибраһимов, Рза Гулнев вэ Мир Чөлал, 1942-чи ил, Узэг Шөрг чөбһэсиндэ

Некайэчилик фэалийэтини ардычыл сурэтдэ давам этдирэн Мир Чөлал Бөйүк Вэтэн мұһарибэси иллэриндэ дөврүн тэлэблэринэ уйгун «Һэр шей чөбһэ үчүн, һэр шей гөлэбэмиз үчүн» шұары руһунда ени-ени эсэрлэр язмышдыр. Бу некайэлэр өз тематик хүсусийэтлэри, мұбариз руһу вэ үслубуна көрэ эдибин эввөлки некайэлэриндэн фөргэлэнир. Бунларда бир тэрэфдэн совет адамларынын он вэ арха чөбһэдэки рэшадэт, икидлик, фэдакарлыг вэ

вәтәнпәрвәрликләринин тәрәннүмү, дикәр тәрәфдән исә онларын бөйүк гурбанлар баһасына яратдыглары хош-бәхт, азад сосялист һәятыны дармадағын этмәк нийәтиндә олан фашистләрин ифшасы кими мәсәләләр өз бәдин ифадәсини тапмышдыр.

Мүһарибә илләриндә дүшмән архасында бөйүк ишләр көрән, онун чанлы гүввәсини сарсыдан, эрзаг вә силаһ базаларыны дагыдан партизанларымызын фәалийәти дә Мир Чәлалын нәзәриндән гачмамышдыр. «Боз адам» (1941), «Атлы» (1942), «Ахшам сәфәри» (1943), «Чыраглар янды» (1944) вә с. һекайәләрдә әдибин ярадычылығына хас олан йығчамлыг, садәлик, идея сафлығы өзүнү көстәрмәклә, дүшмәнә кин вә нифрәт һисси дә там кәскинлийилә верилмишдир. Бу әсәрләр о дөврәкә партизан һәрәкатындан, дөйүш чәбһәләриндән бәһс этсәләр дә, бәдин чәһәтдән өз әһәмийәтләрини бүкүн белә итир-мәмишдир.

Фашистләрин вәшлиликләрини ифша әдән һекайәләриндә дә Мир Чәлал сатирик гәләминин гүдрәтиндән ба-чарыгла истифадә этмишдир. «Һавалы адам» (1942), «Әр вә арвад» (1948) әсәрләриндә бу чәһәт даһа габарыг шәкилдә көрүнмәкдәдир.

Мир Чәлалын мүһарибә дөврүндә яздыгы һекайәләри һәйәчансыз охумаг, һадисәләрлә яшамамаг, мүсбәт типләрә һүсн-рәғбәт бәсләмәк, мәнфиләрә нифрәт этмәк мүмкүн дейилдир.

Әдиб аналарын фашистләрә бәсләдийи кин вә нифрәти тәсвир әдәрәк языр: «Дүняда биринчи вә ахырынчы дәфә олараг аналарын мүгәддәс гиямы башланырды, аналар инди мүсәлләһ вә гәзәбли бир орду кими әл-әлә, сәс-сәсә верирдиләр. Кәндли гадын әлиндә алакеш, күрәк, тоха кәлирди. Фәһлә гадын юмругуну дүйүмләйәрәк байраг кими галдырырды. Мүәллимә китабыны силаһа дәйишир, язанлар гәләмини сүнкүйә чевирир. Дәниз кими далгалы, вулкан кими чошғун олаң бу һәрәкат кетдикчә бөйүйүр, бөйүдүкчә сүр'әтлә ерийирди. Әли ялынлар ердән даш көтүрүр, ағач алыр, үмуми дүшмәнә, инсанлығын дүшмәнинә, фашист башкәсәнләрә гаршы йүрүйүрдү».

Дүшмәнә кин, нифрәт вә гәзәб бәсләйән совет адамларынын чанлы портретини язычы о гәдәр тә'сирли верир ки, охучу кениш тәфәррүат көзләмәдән бир нечә

чүмләдә тәсвир әдилмиш һадисәләрин дәрин мәзмунуну баша дүшүр. Мәсәлән, «Салдатлар кишини өз отағына кәтирдиләр. Әрзаг истәдиләр, бал истәдиләр. Остепенко онларын дилини билмирди, билмәк дә истәмирди. Рәнки гызармыш, көзләри дәһшәтләр көрүр кими бөйүмүшдү. Бәбәкләриндә бу саат горхулу туфанлар баш верәчәйи кими шимшәкләр ойнайырды. Инди Остепенко өз ары пәтәкләрини ади бир әмлак кими дүшүнмүрдү. Онлар өз һәятындан, әиләсиндән, әзиз оғлуна вә гызына олан мәһәббәтдән, кечирдийи узун, динч кәнчлик һәятындан гопан гығылчымлар, яхшы күзәрәндән галан ширин хәял-лар, хошбәхт бир ханиман бағында битән әлван чичәкләр кими көрүнүр». Бу гочанын вәтән торпағына мурдар аягларыны басмыш фашистләри өлдүрмәйә һазыр олду-гуна биз шүбһә этмирик.

Мир Чәлал реал һәятын бир парчасыны көстәрмәклә ону үмумиләшдирир. Онун тәсвирләриндә һәм көрдүйү, һәм дә көрмәдийи һадисәләр чанлы чыхыр. «Гардаш ганы» (1941) адлы һекайәсиндә көрмәдийи бир һадисәни язычы нә гәдәр реал тәсвир этмишдир: «Мән далдаланмаг мүмкүн олмаян ерләрдә үзү үстә сүрүнүрәм. Топлар нәрилдәйир, пулемйотлар тәләсир, тәкәр сәсләри дәмричи базарыны хатырладыр. Көй, ер бир-биринә гарышмышдыр. Үфүгләри кәсиф вә буланлыг бир һава өртмүшдүр. Адам чох эшидир, аз көрүр. Күман эдирсән ки, сәнин сағында, солунда, арханда, гаршында, башынын үстүндә вә аяғынын алтында, һәтта гөлбиндә, бейниндә аловлан чарпышмалары, бүтүн бу курулту вә дәһшәтләри мүйәйән бир пәрдә өртмүшдүр. Буну дүшүнмәйә вахт һаны?»

Әдиб чәбһә архасындакы гызғын иши дә бөйүк эһти-расла тәсвир этмишдир. «Һәр шей чәбһә үчүн, һәр шей гәләбә үчүн!» шуары үрәкдән чалышан, мисилсиз әмәк нүмунәләри көстәрән адамларымызы ени-ени гәһрәманлыглара руһландырыр. Саата бахмадан ишләмәк вәрдиш шәклини алыр, адәтә чеврилик. Тамамилә әлдән дүшмүш гоча гарылар исә дүшмәнә гарғыйыр вә: «Ай кәлән йол-ларын кәсилсин, ай учан ганадын гырылсын, көзүн кор олсун, нийә гоймурсан, нийә халгы динч гоймурсан», дейә фашистләрә өз нифрәтләрини билдирирләр.

Мир Чәлалын мүһарибә илләриндә яздыгы һекайәләрин бөйүк тә'сир гүввәси әдибин өзүнә вә Азәрбайчан

Совет Язычылары Иттифагына кэлэн чэбнэ мэктубларында дэфэлэрлэ гейд олунмушдур. Белэ мэктублардан бирини халг шаири Сэмэд Вургун 1943-чү илин июн айында «Вэтэн мүһарибэси вэ эдэбийятымыз» мөвзуунда мэрүзэ эдэркөн хатырлатмыш вэ демнишдир:

«— Алдыгымыз чэбнэ мэктублары көстэрир ки, дөйүшчүлөр бизим шеирлэримизи вэ һекайэлэримизи охуяраг, анд ичиб һүчума кечирлэр. Эдэбийятымызын бу саглам рүлууну көрмэйәнлэр ялныз скептиклэрдир. Алдыгым бир мэктубда бир дөйүшчү языр ки, Мир Чэлалын «Вэтэн яралары» һекайэсини охудугдан сонра, мэн дүшмәнэ гаршы даһа кинли вэ амансыз олдум».

Бу факт эдибин охучу гэлбинэ йол тапмасы, она истэдийини ашыламагы бачармасы вэ дөврүн тэлэблэрини дүя билмэси һаггындакы фикримизи бир даһа тэсдиг эдир.

Мир Чэлалын һекайэчилик ярадычылыгында нэзэрэ чарпан фэрэһли чөһөтлэрдэн бири дэ онун бу жанр саһэсиндэ ардычыл фэалийэт көстөрмэсидир. Биз буну нэ үчүн хүсуси бир мээнийэт кими гейд эдирик? Чүнки охучуларымызын иллэр бою севэ-севэ охудуглары вэ ениени нүмүнэлэринэ эһтияч һисс этдиклэри кичик һекайэ жанры, бир чох көркәмли насирлэримизин, демэк олар ки, һамысы тэрэфиндэн «унудулмушдур». Онлар чилдлэрэ сыгмаян романлар үзэриндэ он иллэрлэ ишлэйир, һекайэйэ эһэмийэт вермирлэр. Мәһз буна көрэ дэ бу жанры унутмаян, ениени һекайэлэр, новеллалар язан Мир Чэлалын эмэйини биз гиймэтлэндирмэйэ билмэрик. Мүһарибэдэн сонракы иллэрдэ о, «Од ичиндэн чыханлар» (1945), «Имтаһан» (1946), «Ифтихар» (1948), «Илк вэ-сигэ» (1949), «Чин гызы» (1950), «Кэрэк олар» (1951), «Сүһ истэйәнлэр» (1952), «Бадам ағачлары» (1953), «Ики фермер» (1954), «Готазлы чөкмэ» (1955), «Элчилэр гайытды» (1956), «Субайлыг фэлсэфэси» (1957), «Назик мэтлэб» (1958) вэ с. һекайэлэр язмышдыр. Көрүндүйү кими о, бир или белэ бош кечирмэмишдир. Мөвзуча мұхтэлиф олан бу һекайэлэр эдибин ярадычылыгындакы: бир сыра ени сэнэткарлыг наилийэтлэрилэ бизи таныш эдир. Бунларын бэзилэриндэ лирика чох гүввэтли, сурэтлэр даһа тамамланмыш, тэсвир—ифадэ васитэлэри гүввэтли вэ тэравэтлидир. Бунларын чоху бир сэнэткар кими язычынын кетдикчэ инкишаф этдийини көстөрмөклэ бэра-

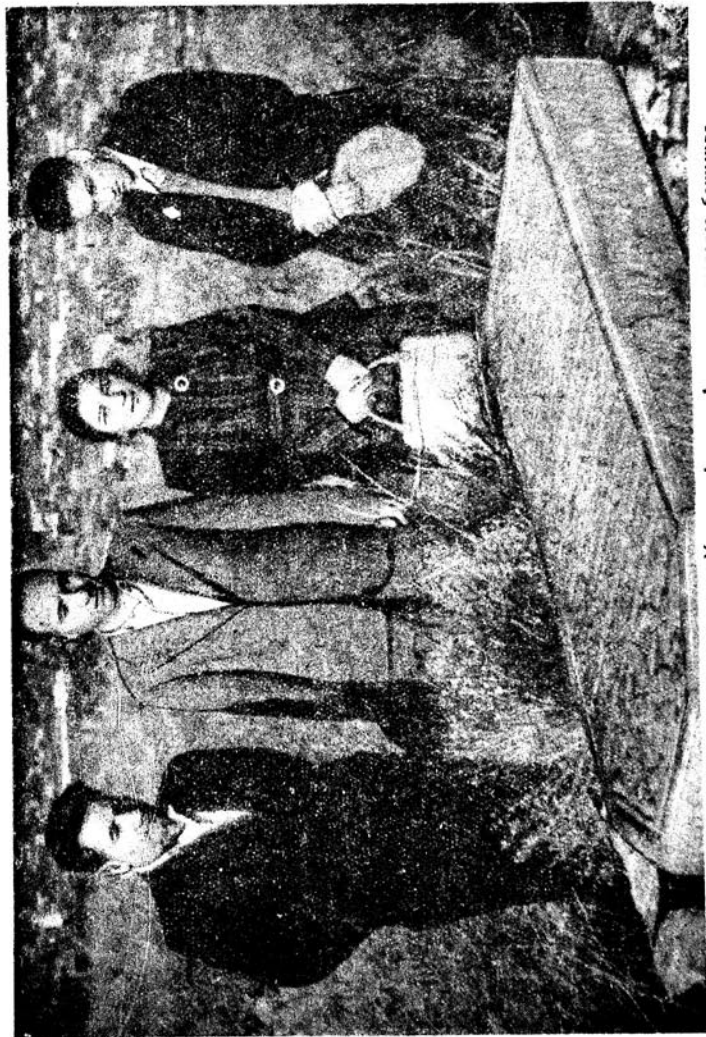
Азэрбајчан Совет язчылары Москвада кечирилэн эдэбийят вэ ишчэснэт онкүндүдүндэ 1940-чы ил

бөр, онун үмүмн ярадычылыгында нэээрэ чарпан эсас хүсүснийэтлэрлэ дэ мөһкөм бағлыдыр.

Мир Чөлалда һэят мүшаһидэси гүввэтлидир. О, көрдүйү сайсыз-һесабыз һадисэ, шөхсийёт вэ үмүмэн һэят һэгигэтлэринин эн характерлэринин сечиб, эн типиклэрини айырд эдэ билир. Лакин бу һэлэ сәнэткарлыг демэк дейилдир; сечилэн фактын бөдии тосвири, мөвзуу ифадэ этмэк үчүн лазыми, мүнәсиб форманын тапылмасы вэ язылмасы да шөртдир. Эн көзэл, эн актуал мөвзуларын язылышында чәтинлик чөкөп, бу яхшы мөвзулары охучулар чатдырмагы бачармаян язычылар аз дейилдир. Мир Чөлалын һекайэлэриндэ исэ белэ нөгсанлар йохдур. Онда мүшаһидэ илэ бирликдэ язмаг исте'дады да гүввэтлидир. О, эсэрлэринин адындан, эпиграфындан тутмуш, экспозиция, композиция, дүйүм нөгтэлэринин бағланмасы, ачылмасы, кулминация чатмасы вэ сонлуга гэдэр орижинал үсүллар дүшүнүр, өзүнү тоқрар этмир, новаторлуга бөйүк эһәмийёт верир, һәмишэ ени бир сөз демэк истөйир.

Мир Чөлалын ушағлар үчүн яздыгы һекайэлэр дэ чох марағлыдыр. Мэктэбэ гэдэр яшлы ушағлардан тутмуш кәңчлэрэ гэдэр мүхтәлиф яшлыларын коммунизм руһунда тәрбийэ олунмасына хидмәт эдэн бу һекайэлэрин мөвзулары мүхтәлифдир. Ушағлары ваһимэйэ салан горху һиссинин арадан галдырылмасы, тәбиәт һадисэлэри һағында онлара дүзкүн мә'луматын верилмәси, онларын ата-аная мәһәббәт руһунда тәрбийэ олунмалары, зәһ-мәтэ алышдырылмалары, техниканын мәишәтә даһил олмасы илэ эләгәләндирилэрэк ушағлара ибтидан мә'луматын верилмәси вэ с. бу һекайэлэрин эсас мөвзуларыны тәшкил эдир. «Горху», «Агил», «Юху вэ күлэк», «Күлкәз», «Буз машины» вэ «Балалара һәднийэ» эсэрлэрини охудугда белэ бир гәнаәтэ кәлирсән ки, Мир Чөлал ушағ психоложисини, бир педагог кими яхшы билән, ушағларын яш хүсүснийәтлэри вэ билик сөвийәлэринэ уйгун эсэрләр язан бир язычыдыр. Ушағ эсэрлэри дил, үслуб вэ һәчм э'тибары илэ әдибин дикәр һекайэлэриндән фәргләнирләр.

Кичик һекайэ, новелла вэ очеркләрилэ охучуларын һүсн-рәғбәтини газанан Мир Чөлал 1934-чү илдән бөйүк

Шөкилдә: Мир Чөлал (солдан икинчи) Мирзә Фәтәли Ахундовун мазары башында.

Һәчмли эсәрләр дә язмага башлайыр, о замандан бәри «Дирилән адам» (1935), «Бир кәнчин манифести» (1939), «Ачыг китаб» (1941), «Яшыдларым» (1947), «Тәзә шәһәр» (1952) вә «Йолумуз һаянадыр» (1957) адлы роман вә повестләрини нәшр этдирир. Роман вә повестләрдә нәзәрә чарпан ән яхшы чәһәт йығчамлыгдыр. Онун чилдләрә сыгмайн эсәри йохдур, чүнки узун роман язмаг ярадычылыг хусусийәти дейилди. Бу мәнада әдиб мүмкүн гәдәр голлу-будаглы сүжет хәтти гурмагдан, тәфәрругата уюб әсас ана хәттиндән кәнара чыхмагдан, роман ичиндә роман вермәкдән гачыр. Сүжетдәки монологлик эсәрин тез гавранмасына, һадисәләрин ядда галмасына сәбәб олур.

Мир Чәләл ән бөйүк сияси-ичтимаи һадисәләри аилә-мәишәт мәсәләләрилә вә әксинә, ән кичик аилә-мәишәт мәсәләләрини дә бөйүк сияси-ичтимаи һадисәләрлә багламагы бачаран бир язычыдыр. Мүчәррәд мәнада һадисә, тәбиәт вә я әһвалат тәсвири онун ярадычылыгына яддыр. Бунлардан сөһбәт ачан язычы мүтләг типләрин сәчийәви хусусийәтләрини даһа яхшы айдынлашдырмаг мөгсәдини күдүр. Роман вә повестләрдә конфликт-сизлик нәзәрийәсиндән дә эсәр йохдур. О, яхшы билир ки, ән долгун эсәрләр ән чидди конфликтләрә малик олур.

Мир Чәләл ачыг тенденсияны севән язычылардандыр. Мәһз буна көрә дә язычы шәхсийәтини габарыг көстәрмәкдән чәкинән мүәллифләрдән фәргли олараг о, бу шәхсийәтин фәаллыгына хусуси әһәмиәт верир. Һадисәләрин мүәйән бир типин дилилә сөйләнилмәси дә онун ярадычылыгында әсас дейилди. Белә бир вәзийәтә әдибин илк романы «Дирилән адам»да раст кәлмишдик ки, эсәрин ени чапында (1956) о, бу үсудан әл чәкмишди.

Типләрин фәрди хусусийәтләрилә верилмәси, онларын өз шүүр, пешә, сәнәт вә тәһсилләринә көрә мүхтәлиф бәди дилдә данышдырылмасы да Мир Чәләлын роман вә повестләри үчүн характердир. Бу эсәрләр үчүн характер олан үмуми чәһәтләрдән бири дә һадисәләрин, бәзән айры-айры башлыглар алтында, фәсилләрә бөлүпмәси вә әксәр һалларда эпиграфларла верилмәсидир. Эпиграф кими сечдийн сөзләри мүәллиф Азәрбайчан, рус

вә дүня классикләриндән, фолклордан алыр, бәзи һалларда исә өзү ярадыр.

Бу сәрләрдә заман, мөкан вә һадисә чәһәтдән дә бир йығчамлыг нәзәрә чарпагдадыр. Он илләрлә давам эдән һадисәләр, яшайыб өлән нәсилләр, әһвалатын тез-тез мүхтәлиф ерләрә, өлкәләрә кечирилмәси һалларына да бу роман вә повестләрдә тәсадүф олунмур.

Роман вә повестләрдәки һадисә, әһвалат вә рәвәйәтләр, һабелә типләр язычынын шәхси мүшаһидәсинин мәһсулу кими тәсири багышлайыр. Бу мәнада о, мәнбәләрә, мәхәзләрә, ситатлара, сәнәдләрә истинад эдән бәзи язычыларымыздан фәргләнир. Шүбһәсиз бу хусусийәт әдибин һәмин мәнбә вә сәнәдләрдән хәбәрсиз олмасы демәк дейилди. Лакин о, һамыя бәлли олан тарихи фактлары белә өз шәхси мүшаһидәсинин мәһсулу кими верир, бәдииләшдирир.

Мир Чәләл интизар сәһнәләри яратмагы севән әдибләримиздәндир. Некайәләриндә нәзәрә чарпан бу чәһәт роман вә повестләрдә даһа да дәринләшир.

Әдибин роман вә повестләри арасында жанрча бир яхынлыг вар. Буна көрә дә «Бир кәнчин манифести» повест олдуғу һалда, она роман, «Яшыдларым» роман адландығы һалда, повест дә демәк олар. Роман вә повестләрин һамысында, һәтта тарихи мөвзулара һәср олунанларында да, идея истигамәтинә көрә, бир мүасирлик вардыр. Тарихи тарих хәтиринә тәсвир әтмәк Мир Чәләлын ярадычылыгына яддыр. Мәһз буна көрә дә мүәллиф тарихдәки бүтүн һадисәни тәфәрругата илә алмыр, онун әсл маһийәтини вермәйи бачарыр вә бундан да кәнчлийин коммунист тәрбийәсинә көмәк эдән чәһәтләри сечиб гәләмә алыр.

Роман вә повестләрдә нәзәрә чарпан чәһәтләрдән бири дә һадисә, һәрәкәт вә типләр арасында гүввәтли контрастларын ярадылмасыдыр. Язычы шүүрлу мүбалигәдән тез-тез истифадә эдир вә бир чәһәтә хусусән фикир верир ки, бүтүн бунлар һәят һәнгигәтинин тәһриф олунмасына апарыб чыхартмасын. Бу мәнада онун эсәрләри ярадычы тәхәйүлүн мәһсулу кими дейил, һәяти һадисә тәсири багышлайыр. Әдибә йүзләрлә мәктуб язан охучуларда онун бу хусусийәтини дәнә-дәнә гәйд эдирләр.

Мир Чәләлын роман вә повестләриндә тракик, драма-

тик вэ комик моментлэр бир-бирлэрини эвэз эдир, һадисә вэ типлэрин инкишафындан доғур, эсэрин үслубунда рәнкарәнклик ярадыр. О, диалоглара даһа чох ер верир, бунларын көзәл нүмунэлэрини ярадыр. Мәһз буна көрәдә тәһкийә үсулу тез-тез диалогла эвэз олунур вэ бу да типлэри сәһийәләндирмәк үчүн васитәли характеристикая мүраҷиәт әтмәклә нәтичәләнир.

Мир Чәлалын роман вэ повестләриндә гүввәтли бир лирика вардыр. Бу лирик моментлэр бә'зән мәнсур шеир сәвийһәсинә йүксәлир, һиссә, гәлбә, хәяла дәрин тә'сир көстәрир.

Роман вэ повестләрдә типлэрин вә һадисәлэрин динамик инкишафы мүүллифин диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Бу ишдә мүүллиф сычрайыш йолу илә дейил, тәдричи инкишаф йолу илә кетмәли, тәләсмәмәли, өз гәһрәманларының инкишафыны сәбр вә мөтанәтлә изләмәлидир. Ән чошғун, ән кәркин һадисәлэри белә тәмкинлә, сакит-сакит тәсвир эдән Мир Чәлалын сәбринә охучу һейран галыр. Лакин бу заһири әламәт яваш-яваш дәйишир, типлэрин тәдричи инкишафының нәтичәсини изләйән охучу көрүр ки, сәссиз-сәмирсиз кәнд ингилаби мүбаризә мейданына чеврилди, һеч бир ичтимаи шуура малик олмаян эвдәр гадын халгын габагчыл идеясыны тәмсил этди, мүбаризәдән хәбәрсиз йохсул бир кәндли габагчыл ингилабчы олду, нәзәрлэри чәлб әтмәйән бир ушаг, бир кәнч романын гәһрәманы сәвийһәсинә йүксәлди вә с.

Бүтүн бу сайдығларымызы конкрет мисалларда көрмәк үчүн әдибин бә'зи роман вэ повестлэрини нәзәрдән кечирәк.

Мир Чәлалын «Дирилән адам» романы 1930-чу илләрдә бүтүн көркәмли язычыларымызы дүшүндүрән вәтәндаш мүһарибәси дөврүнүн һадисәләринә һәср олунмушдур. Кичик һекәйәләрилә охучулар таныш олан әдибин эпик әсәрләр язмаг игтидары бу әсәрдә айдын көрүндү. Роман охучуларын, һәм дә тәкчә азербайчанлы охучуларын дейил, рус дилинә тәрчүмә олундуғу үчүн рус, украиналы, күрчү, әрмәни вә башга халғлардан олан охучуларын да севинчинә сәбәб олмушду. Әдибин архивиндә сахланан чохлу мәктублар бу фикри тәсдиг әтмәкдәдир. Узаг Шәргдән онун адына кәлән мәктубда бир пионер гыз язырды: «Мөһтәрәм язычы, мән Сизи көрмәмишәм. «Дирилән адам»дакы һадисәлэрин долғун вә

реал тәсвириндән белә бир нәтичә чыхарырам ки, сиз дүня көрмүш, сачы-саггалы ағармыш гочаман бир адамсыныз. (О заман Мир Чәлалын 30 яшы вар иди. *Ред.*) Мәним Сиздән бир ричам вар. Сиз язырсыныз ки, Бәбир-бәй Фахирәни дашлара чырпды. Анчаг язырсыныз ки, о, өлдү, я сағ галды. Рича эдирәм язасыныз, о сағдырса, инди һарададыр, нечәнчи синифдә охуюр? Мән онула мәктублашмаг истәйирәм. Әкәр-өлүбсә язмайын, чүнки мән ағларам...»

Тбилисидән бир дәмричи языр: «Романынызда о гәдәр инандырычылыг вар ки, яратдығыныз адамлар китаб гәһрәманы дейил, реал һәятын чанлы иштиракчылары кими тә'сир бағышлайыр. Арзу әдәрдим ки, бу әсәр киноя чәкилсин». Приволжскдән 12 яшлы бир гыз романы чох марагла охуюб баша дүшдүйүнү языр. Украинадан 16 яшлы бир мәктәбли романы бир баша охуюб чыхдығыны, онун бәдии тә'сир гүввәсиндән һәлә дә айрылмадығыны севинчлә мүүллифә билдирир. Сталинграддан бир фәһлә романы чох марагла охудуғуну вә заводдакы фәһлә йолдашлара да охумағы мәсләһәт көрдүйүнү севинчлә хәбәр верир. Харковдан алынан бир мәктубда охучу Азербайчанда азадлыг мүбаризәсини там реаллығы илә тәсвир эдән мүүллифә тәшәккүр эдир, онун ени әсәрлэрини көзләдийини билдирир вә с.

«Дирилән адам» мәчази мә'на дашыйыр. О, ачиз, мәзлүм, көзүгапалы йохсул кәндлилэрин гәфләт юхусундан айылмасы, ичтимаи шуура иййәләниб өз милли азадлығы уғрунда ингилаби мүбаризәйә гошулмасы мә'насында дирилмәкдән данышыр.

Роман мөвзу чәһәтдән олдуғча чидди бир мәсәләдән, мүсават һөкүмәтинин төрәтдийи фитнәләрдән, салдығы тыргынлардан чиновниклэрин сойғунчулуғундан, өзбашналығындан бәһс әтмәклә, Азербайчан районларында халгын гәддар дүшмәнлэри олан мүсаватчылара гаршы апарылан мүбаризәлэри вә бу мүбаризәләрә инкишаф эдән, өз һүғугуну анлаян муздур Гәдириң типик сурәтини охучунун көзү гаршысында чанландырыр. Язычы бу снәси, ичтимаи һадисәләр фонунда Азербайчан кәндлисинин ачыначаг вәзийһәтини, дөзүлмәз истисмар боюндуруғу алтында галмасыны, гадынларын һүғугсузлуғуну, фәһләлэрин истиемар олунмасыны, мөһүмат вә чәһаләтин

истисмарчылары хидмәтини дә бәдин шәкилдә көстәрмишир.

Романын гәһрәманы муздур Гәдир һәбсханададыр. Бәлли олур ки, кәнд йүзбашысы Бәбир бәй онун Гумру адлы көзәл арвадына вурулмуш вә ону элә кәтирмәк үчүн «гуллу» бәһанәсилә Гәдири башга ерә көндәрмишир. Гәдир йолда союлмуш, онун вәсигәләри Бәбир бәйин адамларынын әлине кечмиш вә бу һадисәдән сонра бәй, Гәдирин өлүм хәбәрини кәндә йаймышдыр. Гумру Бәбир бәйә дил вермәйәрәк, онун көндәрдийн адамлары рәдд этмишир. Гәдир гуллу этдийн ердән гачыб шәһәрә кәлмиш, шәһәрдә мұсаватын төрәтдийн чинайәтләрин шаһиди олдуздан сонра, өз эвләринә гайытмышдыр. Кәнддә йүзбашы вә ахунд онун өлдүйүнү аләмә йаймышдыр. «Өлү хортдайыб» дейә ону пис гаршыламышлар. Гәдир Бәбир бәйин Гумруну элә кечирмәк истәмәсини көрдүкдә шәһәрә шикайәтә кетмиш, шикайәт заманы «мұсават» һөкүмәти башчылары шүбһәләнәрәк ону һәбс этмишләр. Беләликлә, әдиб мұсават фырылдагына алданан бир муздурун кет-кәдә һәгигәтә яхынлашдыгыны, көзү ачылдыгыны, Бәбир бәйләрин вә онларын һөкүмәтинин ич үзүнү, мәнфур, әчләф сымасыны нечә аглайыб, йәгинлик һасил этдийини вә анчаг фәһлә йолдашларын көмәйи илә гуртулуш йолу тапдыгыны тәсвир әдир.

Гәдир һәбсханада Гияс адлы бир фәһлә илә таныш олур. Гияс һәбсдән азад әдилдикдән сонра өз вәсигәсини Гәдирә верир вә беләликлә, Гәдир дә хилас олур. О, бу һадисәдән сонра дәмир йолу фәһләләринин ингилаби тәшкилатында иштирак әдир вә партия дахил олур. Нәһайәт, ингилаби һәрәкат башланыр, о да ингилабчыларла кәндә кедир вә Бәбир бәйин әлиндән гачмыш олан Гумруну йолда мұһасирәдә, Мәшәди Исламы исә атышмада көрүр. Гумруну хилас әдир. Әсәр өлкәдә синфи мұбаризәнин кәскинләшәрәк, чидди бир шәкил алмасынын тәсвири илә битир.

Композицияда нәзәрә чарпан нөгсан дүзәлдикдән сонра әсәрин мұвәфғәгийәтли чәһәтләри чохдур. Гәдир әввәлләрдә синфи шүүрдән мәһрум бир кәндли иди. Шүбһә йох ки, мұлкәдарлар да Азәрбайчан кәндлисини һәмишә белә авам, мөвһуматчы вә шүүрсүз көрмәк истәйирдиләр. Белә кәндлиләри истисмар әтмәк вә кеткәдә артмагда олан ингилаби һәрәкатдан узаглашдыр-

маг асан олурду. Лакин Гәдир һәмишә бир вәзийәтдә галмыр. «Мұсават» һөкүмәтинин зүлмү вә ганунсузлуғу, мұлкәдарларын вә чиновникләрин залымлығы вә һагсызлығы ону тәнкә кәтирир, фәһләләрин исә көзүнү ачыр. О, дост вә дүшмәнини танымаға башлайыр. Әввәлләр Гәдир бир вәтәндаш, бир һәгиги инсан олараг йох иди, өлү иди. Сонрлар башына кәлән мұсибәтләр ону дирилдир, ояныб пис яхшыдан сечир вә һәгиги мәнада бир инсан, бир ингилабчы олур.

Мир Чәләл садә вә йохсул бир кәндлинин яваш-яваш шүүрланмасыны механики вә сүн'и вермәмишир. Бу дәйишмә олдугча инандырычыдыр. Язычы Гәдирин дәйишмәсини, онун гаршысына чыхан чәтинликләри элә тәбии тәсвир әтмишир ки, Гәдир мәсәләси илә бирликдә башга бир мәсәлә дә мейдана чыхмышдыр. О да «мұсават» һөкүмәтинин сияси-ичтимаи сымасыны ачыб көстәрмәкдән ибарәтдир. Бу ики мәсәлә әсәрдә бир-биринә мөһкәм сурәтдә бағлыдыр. Азәрбайчан кәндләриндән бириндә Бәбир бәй йүзбашлыг әдир. О, бу кәнддә «мұсават» һөкүмәтинин нұмайәндәсидир. Гачы Нүсәйн, Мәшәди Чәһанкир, Сарыглы молла вә бу чүр икиүзлү, ялтаг, өз мәнфәәтини күдән бир дәстә адам кәнддә мұлкәдар истисмарыны мөһкәмләндирмәйә чалышыр, йүзбашынын әли алтында ишләйир. Бәбир бәй кәнддә бөйүклүк әдир, о өз һөкүмәтиндән элә чидди тапшырыглар алмышдыр ки, онун бир сөзү ики ола билмәз... Пристав она инаныр, чүнки о, кәнддә анчаг Гәдир кими йохсул бир кәндлинин арвадыны әлине кечирмәк үчүн чалышмыр, эйни заманда шүбһәли һесаб әтдийн кәндлиләри тутдуруб, сырадан чыхарыр вә с.

Мұсаватчылар әмәкчи халгын гәддар дүшмәнләри идиләр. Бәй, хан, капиталист, мұлкәдар, гочу, гулдур, башкәсэн, гарәтчи вә рүшвәтхорлардан ибарәт олан «мұсават» һөкүмәти өлкәнә вә халгы харичи имперналистләрә сатмаг сияәти апарырды. «Мұсават» һөкүмәтинин дөвләт идарәләри анчаг бир ишлә мәшгул идиләр: халгы боғмаг, ингилаби һәрәкаты ятыртмаг. Дин вә руһаниләр дә «мұсават» һөкүмәтинин сиясәтинә хидмәт әдирдиләр.

Зәһмәткеш халг союлур, таланыр, динч вә гардаш милләтләр арасына дүшмәнчилик салынын, рүшвәтхорлуғу вә үзкөрдүлүк адн һал олур, шикайәтә гулаг асан, халгын дәрдинә эләч әдән тапылмырды. Зәһмәткешләр

агыр бир вэзийэтэ салынмышды. Гэди́р өз «дирилийини» сүбүт эдиб, эвинэ, арвадынын, ушагынын янына кэлэ билмир; чүнки онун өлмэси Бэбир бэйэ лазымдыр. Гэди́р өз «дирилийини» сүбүт этмэк үчүн һарая кедирсэ, агзындан вуруб гайтарылар. О, «мүсават» һөкүмэтинин мэркэзи идарэлэринэ гэдэр кедир, лакин һеч бир ердэ дэрдинэ чарэ тапмыр, ону адам еринэ гоян олмур. Шикайэт гэбул эдэнлэрдэн бириси (ахунд) ишарэ илэ Гэдири баша салыр ки, сөнин дэрдин сагалмаз дэрдир. Бэбир бэй кими адамлар сөни өлмүш һеса́б эди́рсэ, сөнин кими йохсул бир кэндлинин өлмэйи мэслэһэтдир. Ахунд, Гэди́рэ бэлэ дейир:

«Йох, огул, мэсэлэ сөнин мэсэлэн дейил. Сэн өлдүн— өлмэдин, тэфавүтү йохдур. Бир мөгамда ки, үч нэфэр шаһид, үлөма, ағсаггаллар гол гоюб, һөкм вериблэр, буна нэ сөз? Сэн бир адамсан, һөкм он адамдыр. Сэн Гэди́рсэн, онлар Бэбир бэй, Мэшэди Чаһанкирдир, Мир Гөһбэрдир вэ с. эян-эшхасдыр. Инди шэриэт саһиби, бир адамдан өтрү беш адамы гурбан вермэз; яланчы да элэмэз. Сөнин өлмэйин мэслэһэт имиш».

«Дирилэн адам» романы һэр шейдэн эввэл э́ксингилабчы «мүсават» ағалыгынын эһмэткеш халг үзэриндэки э́нчи, гэддар зүлм вэ зораклик сясэтини ифша эди́р. Гэди́р бүтүн бу мурдар гурулушу дэриндэн өйрөнмэйэ мөчбур олур. Һэр һансы гапыны ачыраса бу сарсыдычы мүнхитин ийрэнч симасыны, «миллэт», «вэтэн» маскасы алтында йүрүдүлэн рэзалэтлэри көрүр вэ анчаг габагчыл фэһлэлэр илэ яхын таныш оландан, онларын фикирлэрини дэрк эдэндэн сонра көзү ачылыр, бирдэфэлик көһнэ гурулуша гаршы нифрэт эди́р. Язычы бир сыра ярдымчы һадисэлэрлэ мүсаватчылары ифша этмэк үчүн романын э́сас сүжетини тэшкил э́дэн мэсэлэни даһа да гүввэтлэндирмишдир. Приставын идарэсинэ гучағы ушагы бир гадынын кэлмэси сөһнэси мүсаватчыларын ич үзүнү даһа яхшы ачыр. Гадынын шикайэтиндэн бэлли олур ки, онун э́рини вэ гардашыны мүсаватчылар тутуб, зор илэ «миллэт йолунда чиһада» көндэрмиш вэ һэр икиси өлмүшдүр. Гадын: «Үч күндү ачам, ушаг өлүр, бир гәпик э́л тутан йох»—дейэ ярдым истэди́кдэ, Элэс бэй, «Бурада биз миллэтин күнүнэ аглайырыг, сэн гәпик-гуруш давасы дөйүрсэн. Чых, чых, һэлэ көрөк башымыза нэ кэлэр»—дейэ ону говур. Бу приставын адамлары да

эйни дэрэчэдэ халга мәнфи э́лагэ бэслэйирлэр. Шикайэтэ кэлэн Гэди́р вэ Мэшэди Исламдан рүшвэт алмайынча, городской онлары ичэри бурахмыр. Мүсаватчыларын зүлмү э́сэрин бир сыра ериндэ нүмайиш этдирилир. «Гудуз шәһэр» фэслиндэ мүсаватчыларын гудузлуғу, һаһаг ерэ бир йәһудини өлдүрмэлэри охучуда халг дүшмәнлэринэ гаршы нифрэти даһа да артырыр. Э́сэрдэ руһанилэрин да икнүзлүлүйү, ялтагыгы, э́далэтсизлийи, э́хлагсызлыгы яхшы ифша э́дилмишдир. Сарыглы молла, Гумрунун э́тиразларына бахмайраг дейир:

«Мө'тэбэр һэдисэ көрэ үч нэфэр адил шаһид шәһадэт версэ ки, шөвһэр мәрһум олубдур, өврэтин никаһы фэсх һеса́б олунур».

О, бир тэрэфдэн Гумруну Бэбир бэйэ дүзэлдир, дикэр тэрэфдэн өзү онун намусуна тэчавүз этмэк истэйир. Көнддэки бу э́далэтсизликлэри көстэрэн язычы э́йни заманда бунунла чарпышан мүсбэт адамлары да вермишдир. О, чох доғру олараг көстөрмишдир ки, кэндин гуртулуш йолу силаһлы чыхышларда вэ пролетариатла э́лбир, болшевиклэр партиясынын рәһбэрлийи илэ яранан ингилабдадыр. Мэшэди Исламын дили илэ язычы Гумруя бу сөзлэри дейир:

«...Иһанырам ки, Гэди́р инди гуртулмушдур. О да болшевик олмушдур. Гүввэт биздэди́р. Кэлэчөк бизимдир. Урусетдэн тутмуш бизим кэндимизэ гэдэр һэр ердэ касыблар чана доймуш, бирлэшмиш, сөзү бир э́лэмишлэр. Чох чөкмэз ки, бизэ ганлар уддуран адамлардан... Сэбр эт, бачым, сэбр эт!» Кет-кедэ күчлэһэн ингилаби мүбаризэлэр нэтичэсиндэ һәмнин көнддэн чыхмыш Гэди́р дэ дөйишир, мүбаризэдэ бэркийир, Гиясын ярдымы илэ партия сыраларына дахил олур вэ ингилабда иштирак эди́р. Дәмир йол фэһлэлэринин кизли йығынчагларында мэркэздэн көндэрилмиш мәктублар охунур, тэшкилати вэ ингилаби иш кет-кедэ гүввэтләннir. Ингилаби һэрәкатын гэлэбэ чалдыгы сәһэри язычы «Гызыл сәһэр» фэслиндэ вермишдир.

Язычы көстэрир ки, азадлыг күнэши доғмуш, гаранлыгыр э́римиш, дүшмәнлэр ваһимэйэ дүшмүшдүр:

«Зэр пагонлу назир кечэ икэн гәнимэтини йығышдырыб вурнухурду... Һэр күн гамчысынын сәси гаылара дүшән рәис инди нэ арвадыны э́шидир, нэ ушагыны көр-

мәк истәйирди. Санки бүтүн шәһәрин фәһләләри әли сифләһи гаһья төкүлмүшдүләр...

Чал папагынын зағарасы кетмиш бәләдийә рәиски ичиндән яныб төкүлсә дә, чошан инсан далғаларыны көрүрдү...

Ени хәбәрдән гудуран голчомағ гамчыны дашлара чырпарағ ғышгырырды.

Тәләсмәдән, тәмкинлә язылмыш бу айдын вә ғыса чүмләләрдә дөврүн ичтимай мәнзәрәси нә гәдәр реал верилмишдир. Биз һадисәләри көзүмүзүн габағында чапландырыр, халғын севинчини ифтихар һиссилә тәсвир эдән язычы илә бирликдә фәрәһләнирик.

Романын ахырында ингиллабын аловлу трибуну С. М. Кировун чошғун нитғини чоша-чоша охуюруг. «Йолдашлар!..» сәси баһар һавасы, байрам мүждәси кими кәндләри, шәһәрләри айылдыр, адамлары ени мүбаризәләрә, бәхтияр һәят йолларына чағырыр, парлағ бир ғылынч кими үфүғләри кәсиб, кәләчәйә гәдәр ишләйир.

Биз белә бир тәсвирлә романы бүкүр, онун һадисәләриндән узун мүддәт аралана билмирик.

Илк романынын мүвәффәгийәгиндән руһланан әдиб, охучулары даһа чох севиндирән «Бир кәнчин манифести» повестини языр.

«Бир кәнчин манифести» повестиндә йохсул кәндләрдә ингиллаби шүүрун даһа да артмасыны көрүрүк. Бу әсәрдә «мүсават» дөврүндә кәндли вә фәһләләрин ингиллаби һәрәкаты, Азәрбайчанда вәтәндаш мүһарибәси вә нәһайәт Совет һөкүмәтинин гурулмасы мөвзун даһа кеһиш, даһа марағлы вә бәдни шәкилдә верилмишдир. Бөйүк бир руһ йүксәклийи вә лиризмлә язылан повестдә Мир Чәләл бир сыра долғун инсан сурәтләри яратмышдыр.

Сонанын ики оглундан башга кимсәси йохдур. Бөйүк оғлу муздур Мәрдан өз кәндиңдән дидәркин дүшүб, шәһәрдә ишләмәйә кедир вә орада ичтимай һәрәката гошулур. Кичик оғлу Баһар исә йохсуллуғ үзүндән ишләмәйә вә әйни заманда гардашыны ахтармаға кедир, орада залым шәһәр алверчиләринин гайғысызлығы үзүндән гарлар алтында донур. Сона йохсулду, бәдбәғтир, ләкин о, бир дәйигә белә олсун өз инсанлығ ләягәтини әксилтмәк фикринә дүшмүр. Сона мәрданә бир гадын-

дыр. Башына ағыр мүсибәтләр кәлмәсинә баһмаярағ әйилмир, диз чөкмүр.

Мир Чәләлын тәсвир әтдийи кәнддә гәһрәман, гочағ адамлар чохдур. Онлар бәй-һаһ вә мүлкәдар зүлмүндән хилас олмағ уғрунда чалышырлар.

«Бир кәнчин манифести» повестинин ахырында мүәллиф кичик Баһарын өлүмүнү хатырладыр. Ингилаб пәтичәсиндә кәндлиләр вә кәнчләр галиб кәлдикдән сонра бу фачиәнин яда салынмасы вә Мәрданын бу һадисәни һәссаслыгла гаршыламасы тәсәдүфи дейилдир. Язычы демәк истәйир ки, биз, халғымызын кечмишдә истисмарчылардан нәләр чәкдийини унутмамалыйығ, минләрлә Баһар кими күнаһсызларын әзиз хатирәси бизи ени мүбаризәләр үчүн руһландырмалы, кечмиш гара күнләрин бир даһа тәқрар әдилмәмәси уғрунда йорулмадан чалышмаға тошвиғ әтмәлидир.

Әввәлки романа нисбәтән язычы бу әсәриндә пролетариатын ингиллаби һәрәката рәһбәрлийини, мүтәшәккил мүбаризәни хүсусилә кәстәрмишдир. Әсәр бәдни чәһәтдән дә «Дирилән адам»а нисбәтән гүввәтлидир.

Повестдә бир-биринә зидд ики чәһәтнин мүбаризәси тәсвир олундуғундан, сурәтләри дә мүсбәт вә мәнфи сурәтләр кими ики група бөлмәк мүмкүндүр. Мәрдан мүсбәт сурәтләр ичәрисиндә нәзәри даһа чох чәлб эдир. Буржуа чәмийәтинин зүлм вә әзабларыны чәкмиш зәһмәткешләрин нүмайәндәси олан Мәрдан сияси, ичтимай һадисәләрин тәсвири алтында тәдричән инкишаф әдиб, мүбариз бир ингиллабчыя чеврилир. Әввәлләр һачы Ибраһим Хәлилә гаршы аилә-мәишәт чәрчивәсиндә бәш вермиш зиддийәтләр үзүндән варлылара дүшмән кәсилен Мәрдан сонралар әсл ичтимай мүбаризә йолларына дүшәрәк ардычыл ингиллабчыларын көркәмли нүмайәндәләриндән олур. О, кәнд мүһитиндә инсанларын ики бири-биринә зидд гүввәйә—әзәнләр вә әзиләнләрә айрылдығыны чох яхшы билир. Шәһәр мүһитинә дүшүккән сонра бу айрылығын бурада да олдуғуну көрән бу кәнч, халғын һәм дахили, һәм дә харичи дүшмәнләринин чох яхшы таныйыр. О, мүсаватчылара, онларын харичи ағалары түрк вә инкилис ишғалчыларына гаршы дәрин кин вә нифрәт бәсләйир.

Истәр Мәрдан, истәрсә дә башга кәндли кәнчләрин инкишафында пролетариатын хүсуси ролу бу әсәрдә

этрафлы верилмишдир. Фәһлә мүнһитинә дүшдүкдән сонра Мәрдан тәшкилатын тапшырыгы илә интибаһнамәләр яйыр, һөбсханая дүшүр, сияси шууру артыр, мүбаризәнин ени, даһа мүрәккәб чөбһәләринә атылмаг истәйир.

Язычы повестин һәр фәслиндә Мәрданын ени-ени кей-фийәтләрини верир. Биз онун бейнәлмиләлчилиий илә таныш олур, Суренлә гардашлыг әнди бағламасыны ики халгын достлуг вә гардашлыг рәмзи кими гиймәтләндиририк. Суренлә Мәрданын гардашлығы һәр шейдән әввәл мәфкурә бирлийидир. Сурен дә капитализм шәраитиндә инсан ганына сусаян истисмарчыларын зүлм вә ишкәңчәләрини көрмүш, гуртулуш йолунун ингилабда олдуғуну дүшүнәрәк комсомолчуларын мүбариз дәстәсинә гошулмушдур.

Язычы, Мәрданын аиләсинә дә кениш ер вермишдир. Онун балача гардашы Баһар, анасы Сона мүсаватчыларын мин бир эзабына дөзән азербайчанлы аиләләрин үмумиләшмиш нүмайәндәләридир. Баһар ады бу әсәрдә мәчәзи мәна да дашыйыр. О, кәңчлийин, кәләчәк нәслин рәмзидир. О, һәята баһар кәтирмәк, гыша сон гоймаг истәйән саф, тәмиз гәлбли кәңчлийин лирик сәсидир. Баһар лирик планда верилмишдир. Бир тикә чәрәк газанмаг үчүн о заваллынын башы нәләр чәкмир! Кәнд мүнһити онун чичәк кими ачылан арзуларыны солдуурса, шәһәр ону тамамилә мәһв әдир. Гәссаб мәшәди аббаслар баһарларын гәними, өз гәпикләри хатиринә ән гиймәтли, һәм дә күнаһсыз инсанларын чәлладыдырлар. Баһарын гыш фәслиндә өлмәси дә мәчәзи верилмишдир. Язычы охучуда һисс вә һәйәчаны артырмаг, Баһара даһа йүксәк мәһәббәт дуйғулары оятмаг үчүн олдугча сәрт бир гыш тәсвири вермиш, бу тәсвирдә дәһшәтли вә рәһмсиз дөврәны күчсүз Баһара гаршы гоймушдур. Биз бу тәсвирләрдә язычынын өз үрәк сөзләрини, кечмиш зәманәйә нифрәтини дә охуяруг. Ингилаб гәләбә чалдыгдан, инсанлығын хошбәхт баһары кәлдикдән сонра бәдбәхт Баһарын хатырланмасы, онун өлүмүнә сәббә олән кеммиш гурулуша гаршы охучунун нифрәтини даһа да артырыр. Бурада хошбәхт һәятын башланмасындан доған бөйүк севинчлә, Баһарын хатырланмасы илә тәзәһүр эдән гәмкинлик бирләшмиш вә севинч гәләбә чалмышдыр.

Көрпә Баһарын фәчиәси әдибин өзү кими онун охучу-

ларыны да ағлатмышдыр. Бу һадисәнин тә'сир гүввәсини артырмаг үчүн язычы, демәк олар ки, имканында олән бүтүн васитәләрдән истифадә этмиш, охучуларын хәялында силинмәз из бурахан үрәк сөзләрини язмышдыр. Гыш фәслиндә, зүлм вә истисмар дүнясынын човғунлу күнләриндә сусдурулан Баһарын фәчиәси инсан өмрүнүн баһарында, хошбәхт һәятын гурулдуғу күндә бир даһа яда дүшдүйү үчүн даһа тә'сирлидир. Мир Чәләл языр:

«Баһар, ай Баһар! Өмрүмүзүн язы ачылмышдыр. Тәбиәт күлүр. Дүз-дүня бәзәниб. Лакин сәнин ачы хатирән ләләнин гәлбинә чәкилән дағ кими үрәйими яндырыр. Сән бу күнләри көрә билмәдин. Сән һеч бир заман сәс-сәзә вериб әлдә китаб, дилдә маһны мәктәбә кедән йолдашларына гошулмагчагсан. Һеч бир заман салдығымыз ени бағда кәзмөйәчәксән. Маһны охумаягсан. Һеч бир заман бойнуна пионер галстуку тахмаягсан. Яшыдларына бир скамяда отурмаягсан. Әлинә гәләм алмаягсан. Аһ, мәһрум көрпәм!»

Бу, лирик бир шеир, мәнсур ше'рин көзәл нүмунәсидир. Лирика, һиссә, гәлбә, хәяла тә'сир эдән бир лирика «Бир кәңчин манифести» повестинин ана хәттиндә чох мүнһүм ер тутур, бу эпик әсәрә гүввәтли ше'рийәт кәтирир.

Әдибин үмумиләшдиричи сурәтләриндән Сона мәналы бир планда верилмишдир. О, ялныз ач-сусуз бир вәзийәтдә, өз боғазындан кәсиб балаларыны бир яна чыхартмаг истәйән сәмими бир ана сурәти олараг галмыр. О, зәманәнин зүлм вә ишкәңчәләриндән доған мәһрумийәтләрә дөзән бир гадын вәзийәтиндә дә галмыр. Язычы бу сурәтә бир сыра сифәтләр вермиш ки, онлар букүнкү кәңчлийимизин тәрбийәси үчүн хусуси әһәмиийәт кәсб этмәкдәдир. Язычы бу мәрд ана симасында доғма Вәтәнимизин вә халгымызын даһили вә харичи дүшмәнләрә бәсләдийи кин вә гәзәбин мәналы ифадәсини вермишдир. Мир Чәләл халгын арзу вә истәкләрини онун дили илә, онун симасында ифадә этмишдир.

«Санки Сона вәтәнинин, халгынын башына кәлән фәләкәтләри өз һәятында ашкар һисс әдирди. Көрпә бир ушағын севинчини дә гарәт эдән бу чанавар иштаһлылары ким, һачан бизим ана торпагдан говачагдыр? Һачан, һачан!»

Сонанын эн бөйүк арзусу бу күнү көрмөк, бу гарэтчи гулдурларын далынча ағыр бир даш атмаг иди».

Инкилис вэ түрк ишгалчыларына гаршы бу нифрэт хисси халгын арзу вэ истэклэринин ифадэси иди. Азэрбайчан халгы үчүн эзиз олан нэ варса ону мөһв этмөк, гиймэтли шейлэри исэ чалыб апармаг ниййэтиндэ олан инкилис империалистлэринэ гул кими баш эйөн мүсаватчылар гаршы ананын гэээбиндэ халгын гэээбнэ вардыр. Романда чейран вэ халча эһвалаты да чох мөһналы бир бэди лөвһөдир. Бу, халгымызын эн сеvimли, эн эзиз не мэтлэринин рэмзи кими верилмишдир. Инкилисэ гисмэт олмасын дейэ чейранын гачырылмасы вэ күзаранын агырлыгына бахмаяраг ананын халчаны инкилисэ сатмаг истөмэмэси чох мөһналы вэ тэсирли бир эпизоддур. Ана: «Нэ гызыла сатырам, нэ дэ инкилисэ... Итэ атарам, яда сатмарам» дейэркөн биз бу сөвлэрдэ шүүрлу сурэтдэ ядэлли ишгалчылар нифрэт бэслэйөн Сонанын халгын ирадэсини тэмсил эдөн үрөк сөвлэрини эшидирик.

Повестдэ, халг иши угрунда чаныны фэда эдэркөн дар агачы алтында «Яшасын Ленин!» дейэ ингилаб ишинэ садиг галан коммунист Багыр, тэчрүбөсиз кэнчлэри эн мүрөккөб мүбаризэ угрунда тэрбийэлэндирэн, партиянын бүтүн көстөришлэрини шэрөфлэ еринэ етирэн Йәһя, мүбаризэдэ дөнмөз Сурен, Ягуб вэ башга мүсбөт сурэтлэр дэ вардыр. Язычы айры-айры фөрдлэрлэ бирликдэ тэшкилатын мүтшэккил фэалийэтинэ дэ хүсуси ер вермишдир. Роман гэлэбэйэ инамы олан, бүтүн четинликлэр вэ мөһрумийэтлэр гаршысында эйилмөйөн вэ буна көрө дэ мөгсөдинэ чатан Азэрбайчан кэнчлийинин икидик, чэсарэт вэ мөрдлийини тэрәннүм эдир.

Романда мүсбөт сурэтлэр гүввэтли чыхмышдыр. Онларын гүввэтли чыхмаларында мүһүм рол ойнаян сөбөблэрдэн бири дэ мүбаризэ апардылары дүшмөн чөбһинин гүввэтли верилмэсидир. Мөнфи чөбһэдэ ерли мүсаватчы чөлладларла бирликдэ онларын харичи агалары да верилмишдир. Язычы көстөрмишдир ки, иш бир овуч ерли истисмарчыларын мөнфээтини күдөн хаин вэ өчлаф мүсаватчыларла һесаблашмаға галса иди Азэрбайчан халгы онлары бир күндэ мөһв эдэ билэрди. Мэсэлэ бурасындадыр ки, «мүсават» заманы кичик Азэрбайчан торпагы бөйүк бейнөлхалг мэсэлэлэрин һэлл эдилмэси үчүн бир васитэйэ чеврилмишди. Америка, Инкилтэрэ, Италия,

Франса, Түркийэ вэ башга өлкэлэрин ишгалчылары чанавар кими дишлэрини гычымыш, мүсаватчыларын чагырышы илэ бунларын бири кедиб, дикэри кэлмишдир. Нөинки бөйүк буржуа дөвлэтлэринэ, һэтта онларын гуйругу олан кичик Түркийэ һакимлэринэ дэ ялтагланан вэ өз агалыгларыны сахламаг үчүн догма торпагымызы һэр етэн ганичэнэ сатмагла өзүнэ бүтүн дүнйаны күлдүрөн ерли буржуа вэ мүлкөдарларын чиркин сималары бу эсэрдэ күчлү сатира атэшинэ тутулмушдур: Османлы забитинин гаршысында гул вэзиййэтинэ дүшмүш һачы Ибраһим Хэлилин ашагыдакы сөвлэри нэ гэдэр сэчиййэвидир:

«Эфөндим һэзрэтлэри буюрачаглар. Гуллуғи-шөрифиниздэ кэмэрбэстэ һазырыг. Нөкэриниз һачы Ибраһим Хэлил!»

Вэзнэли киши, Нэш'эт эфөнди, инкилис нүмайэндэси, Иляс бөй, йүзбашы вэ башга мөнфи сурэтлэр халган дэрисини соймаг үчүн һэр чүрэ тэдбирэ эл атырлар. Онлар зүлм вэ эзабдан һээз алыр, минбир фэлакэтэ сөбөб олурлар. Варланмаг, халгы эзмөк үчүн гүввэтләнмөк, халгын ади һугугларыны элиндэн алмаг, һэр чүр ингилаби һэрэкаты боғмаг бу типлэрин арзу вэ истэклэридир.

Язычы эсэр бою бу паразитлэрин бир-бириндэн мүрдар сифэтлэрини ачмагла, онларын бүтүн Азэрбайчанда эн учгар кэндлэрдэн тутмуш эн бөйүк шөлэрлэрэдөк зэли кими йохсул халгын ганыны соруб ону вар-йохдан чыхармаг истэдиклэрини бөйүк бир нифрэт хисси илэ тэсвир эдир. О, эйни заманда охучуда белэ бир инам догурур ки, ингилабчы кэнчлийин башладыгы мүбаризэ яхын көлчөкдэ өз парлаг нэтичэлэрини верөчөкдир. Мөнфи гүввөлэр халгын мөрд ирадэси гаршысында тэвшишэ дүшүр, өз ерлэринин мөһкөм олмадыгыны билрилэр. Мөһз буна көрө дэ нэ гэдэр ки, һакимнийэт башындадырлар, фүрэсэдэн истифадэ эдиб истэдиклэри чинайэтлэри эдирлэр. Белэликлэ эдибни дүзкүн тэсвир этдийн кими, иш башында олан бир дэстэ гулдур «вөтөн», «миллэт» дейэ-дейэ халгын һейсиййэтини тапдаламаг үчүн дэриден чыхыр. «Мүсават» дөврүнүн бүтүн ганунсузлулары бу эсэрдэ өз ин'икасыны тапмышдыр. Язычы көстөрир ки, һөкүмэт адына, ганун адына мин бир чинайэт ишлэйөн бу йыртычылар, халгын чанына, малына дарахан голчомаг вэ мүлкөдарларла даһа кениш имканлар ярат-

мышлар. Һөкүмәт адамлары халгын дәрисини соймаг үчүн һәр чүр тәдбирә эл атыр вә чәтинлийә дүшдүкдә өз харичи агаларынын көмәйинә мүрачиәт эдирләр. Бу зүлмә гаршы аяга галхан халгы вә онун габагчыл адамларыны сусдурмаг мәгсәдилә губернаторун вәзнәли кишийә телефонла дедийн ашагыдакы сөвләр сәчнййәвидир:

«Дейсән көндләрдә чох үзү юмушаглыг эләйрсән. Тәрәкәмәнин көнүнү соймасан сөз ала билмәсән. Нәш'әт әфәндини көмәйинә көндәрирәм. Тезликлә хаинләри сәндән истәйирәм».

Бүтүн бу тәдбирләрә, зүлм вә ишкәнчәләрә бахмаяраг халг өз арзу вә истәкләринин һәятә кечириләчәйинә инаныр. Язычы тәсвир эдир ки, бу инамы онда Багы пролетариатынын ардычыл мүбаризәси, халгын бөйүк һөрмәтини газанмыш болшевикләр партиясы вә Русиядә күнәш кими парлаян ени Совет дөвләти догурмушдур. Романын бир ериндә халг ирадәсини тәмсил эдән шаир ени Совет Русиясына ишарә илә дейир:

Кәл әй, көзләдийим хиласкарым кәл,
Әй азад һәятым, илк баһарым кәл,
Кәл ки, гаранлыгдә боғдулар мәни,
Кәл көйүм, күнәшим, улдузларым, кәл!

Бу шаирин көзләдийи баһарын тәсвирини язычы бөйүк бир илһамла вермишдир. Бурада о, бөйүк халг севинчини вермәк үчүн долгун тәшбиһ, истиарә вә мәчәзлардан сәнәткарлыгга истифадә этмишдир.

«Бир кәнчин манифести» повести тәкчә Мир Чәлалын ярадычылыгында дейил, Азәрбайчан совет нәсриндә әләмәтдар бир һадисәдир. Бу, әдәбин языгы нәср әсәрләринин эн мәзмунлусу, бәдин чәһәтдән эн гүввәтлисидир. Охучуларымызын бөйүк рәғбәтини газанан бу әсәр рус вә әрмәни дилләринә тәрчүмә олунмуш, бир сыра халг демократиясы өлкәләриндә нәшр эдилмишдир.

Мир Чәлалын сонракы «Ачыг китаб» романы исә мөвзуу, услубу вә гайәси әтибары илә әввәлkilәрдән фәргләнир. Бу, әдибин мүасир мөвзуда язылмыш илк бөйүк эпик әсәридир. Мүәллиф «Ачыг китаб»а белә бир эпиграф вермишдир: «Бәзи улдузлар кичик олдуглары үчүн йох, йүксәкдә олдуглары үчүн көрүнмүрләр». Биз бу улдузлары көрмәк мәгсәдилә романы охуор, Садыг ки-

шинин аиләсиндәки тәлашла таныш олуруг. Нә олмушдур? Фатма чәрәк биширир, Садыг киши Багыда охуян тәләбә оғлу Ваһидә көндәрәчәйи бағламаны саһманлаһыб, почта кедәркән, һәйәти башына алан тозанагы көрәндә үрәйинә шүбһәләр кәлир. «О, һәмишә туфан, күләк, я көй курултусуну өз күндәлик ишләри, һәяты илә бағлар вә йозарды...» «Лә'нәт уғрусуза» дейиб дарвазадан чыхаркән, әлиндә чамаданы олан оғлу илә үз-үзә кәлир. Мә'лум олур ки, ону мәктәбдән говмушлар. Нә үчүн? Бу суала Ваһидин вердийи чаваб онун ата-анасы кими, охучулары да разы салмыр, биз әсл мәтләби өйрәнмәк үчүн романы даһа марагла охумаға башлайырыг. Бурада бирбириндән мараглы һәят һәгигәтләри охучунун нәзәриндә чанланыр, әдиб тәсвир әтдийи дөврүн чиркаблара батмыш бә'зи ярамаз сурәтләрини охучуя тәгдим эдир. Бу адамлар ичиндә Кәрим Кәлдиев хүсусилә нәзәри чәлб эдир. Язычы, Кәлдиевин райондакы оғурлуғуну, халг малыны талан әтмәсини, мүхтәлиф идарәләрдә чалышан «дайыларына» архаланараг мин бир чинайәт ишләмәсини тәсвир әтмәклә кифайәтләнмир, онун аилә-мәншәт позғуну олдуғуну да көстәрир. Чинайәтләринин ачыла-чагындан тәшвишә дүшән «дайылар» Кәлдиеви охумаг бәһанәсилә Багыя көндәрир вә бурада онун чиркаблы һәятында даһа мурдар һадисәләр баш верир. Мәктәб директору Вердиевин күтлүйү вә сияси сайыглыгыны итирмәси үзүндән ирәли чәкилән Кәлдиев партия комитәсинә белә сечилир, «партком нүмайәндәси» кими кәнчләри тә'сири алтына алмаг истәйир. Онун илк «фәәлий-йәти» Ваһиди мәктәбдән говдурмагла башланыр. Ваһиди нә үчүн говурлар? Бу суала чаваб ахтаран охучу, Кәлдиеви даһа ахындан таныйыр. Мә'лум олур ки, Рүбәбә адлы бир гызы әлә кечирмәйә чәлд эдән Кәлдиев гызын Ваһидә мейл әтдийини көрмүш, Ваһиди говдурмаг үчүн чанфәшанлыг әдиб мәгсәдинә чатмышдыр. Доғрудур институтда Кәлдиевә гаршы чыхан, Ваһидин говулмасына һеч чүр разылыг вермәйән комсомолчулар да вардыр. Лакин директорга архаланан Кәлдиев сәрбәст һәрәкәт эдир. Комсомол бүросунун катиби Мухтарын ондан шүбһәләнмәси, партбилет архасында кизләнән бир дүшмән кими иттиһам әтмәси, Кәлдиеви сарсытмаг дәрәчәсинә кәлир. О, ең мурдар ишләриндән эл чәкмир, һастә-дадлы тәләбәләри горхудур, мәншәт позғунлуғуна гапы-

лыр, бир нечә күнаһсыз кәнчин фачиәсинә, өлүмүнә сәбәб олур.

Бүтүн бунларла бирликдә язычы көстәрир ки, бизим зоманәмиздә кәлдиевләр һәятдан силиниб кедәчәкләр. Мухтар, Рүбабә, Фатма, Садыг киши вә башга мүсбәт сурәтләрин сә'йи нәтичәсиндә онлар ифша олунур, бөйүк әзаб, үзүнтү вә гурбанлардан сонра һәгигәт өз ерини тутур.

«Ачыг китаб»дан сонра «Яшыдларым» романыны язан Мир Чәләл, чиркабларда боғулан, халгын малына дарашыб ейән, башгаларынын фәлакәтиндә өз сәадәтләрини араян мәнфи адамлары дейил, мүсбәт адамларын парлаг сурәтләрини яратмышдыр. Әдиб мұһарибә илләриндәки мұшаһидәләрини бу әсәрдә даһа кениш планда вермәйи гаршысына мөгсәд гойса да, онун ярадычы хәялы даһа әввәлләрә учмуш, өз гәһрәманларынын өтән күнләри илә охучулары таныш этмәк үчүн кечмишләрә дә сәяһәт этмишдир. Романын гәһрәманы Нәримандан данышаркән әдиб онун бабасы Қәримбәйдән дә сөһбәт ачыр. Биз бу фәдакар гочанын симасында халг мәнәфинә хидмәт әдән мүсбәт бир сурәтлә таныш олур. Бунунла белә язычынын диггәт мәркәзиндә дуран сурәт Нәримандыр. Көзәл аилә тәрбийәси алан, нәчиблик вә вәтәнпәрвәрлийи бабасындан өйрәнән Нәриман да тәһсилдән сонра гурмаг, яратмаг һәвәси илә ашыб дашыр. О, ени-ени биналар тикмәк, шәһәр вә кәндләримизин абадлашмасында өз зәһмәтнинин бәһрәсини көрмәк истәйир. Лакин белә йүксәк амалларыны һәята кечирмәк истәйән башга кәнчләр кими, Нәриман да мұһарибә башланан кими чәһһәйә кедир. Биз ону бурада да аловлу бир вәтәнпәрвәр, дөйүш тапшырыгларыны рәшадәт вә икидликлә еринә етирән мүбариз бир сөвет адамы кими көрүрүк. Партизанлар арасында онун көстәрдийи гәһрәманлыг нүмунәләри охучулары хәялында силинмәз изләр бурахыр.

Язычы гәһрәманын иш вә дөйүш чәһһәләриндәки фәдакарлығы илә янашы, онун аилә-мәишәт вә севки сәһәсиндәки арзу вә истәкләрини дә тәсвир этмишдир. Лакин онун севкилиси Кичик ханым бу йүксәк эшгә лайиг дейилдир. Нәриманын чәһһәдә олмасындан истифадә әдән бу мешшан гыз әһдинә вәфасыз чыхыр, башгасына мейл әдир. Нәриман гайытдыгдан сонра өз гәбаһәтини үрәкдән

дуян Кичик ханымын изтираблары романын тә'сирли ерләриндәндир. Мүәлифин адына чохлу мәктуб язан охучулар Нәриман, Сәлим, Һәдийә, Қәримзадә вә башга мүсбәт сурәтләри үрәкдән севдикләрини дейир, язычыя кәнчлийә нүмунә ола биләчәк көзәл гәһрәманлар яратдыгы үчүн тәшәккүр әдир вә Кичик ханым кими типләрә дә өз мүнәсибәтләрини билдириләр. Будур Ағчабәди районунун Һиндарх орта мәктәбинин шакирди Сима Гулиева языр:

«Романынызы охудугдан сонра—мән дә Һәдийә кими гыз олачағам—дейә өзүмә сөз вердим...

Әсәрдәки Кичик ханыма исә охучунун ачыгы тутур, ону көрмәк вә тәһгир этмәк истәйир. Чүнки гызыл әскәр, чәһһәйә кедиб вәтән мұдафиә әдән адама хәянәт этмәк мәнчә ән бөйүк алчаглыгдыр».

Әдибә тәшәккүр һиссини башга охучуларын мәктубларында да көрүрүк.

Романдакы сурәтләрдән Сәлим вә онун Һәдийә илә севкиси дә диггәти чәлб әдир. Сәлимин С. М. Кировла башланан әһвалаты яхын кемишмиздән мараглы сәһифәләри яда салмагла Кировун гайгыкешлийини, азербайчанлы ушагларын тәһсилинә көстәрдийи гайгы охучуну севиндирир.

Мир Чәләлын бир сыра роман вә һекайәләри рус әдәби ичтимайиәтинин дә нәзәр-диггәтини чәлб этмишдир. 1950-чи илин ноябр-декабр айларында Москвада кецирилән Азербайчан әдәбийяты вә инчәсәнәти онкүнлүйү мүнәсибәтилә нәср әсәрләринин мұзакирәси заманы чыхыш әдән А. Мусатов Мир Чәләлын һекайәләри вә хүсусән «Яшыдларым» романы һаггында әтрафлы данышмышдыр. О, «Яшыдларым»дан рус дилинә тәрчүмә олунан бир парча һаггында демишдир:

«Бу әсәр бүтүнлүклә рус дилинә тәрчүмә әдилсә, ушагларымыз үчүн әсл, яхшы һәдийә олар, чүнки чап олунан парча көстәрир ки, мүәлиф материалы чох яхшы билир... Охудугумуз һиссәләрдә биз тәрәвәт вә шаһранәлик көрүрүк... Бүтүнлүкдә көтүрдүкдә охудугумуз парча фәрәһли тә'сир бағышлайыр».

Бу китабда тохунулан мөвзу чох мараглыдыр. «Яшадларым» романы өз йығчамлығы, бәдии долғунлуғу вә тә'сир гүввәси чәһһәтдән әдибин илк романларындакы

ән'әнэлэрэ садиг галдыгыны вэ онлары инкишаф этдир-мэйэ чалышдыгыны көстөрир.

Бундан сонра Мир Чөлал сәнае мөвзуунда олан «Тәзә шәһәр» романыны язмышдыр. Романда ени сосялист шәһәри Сумгайтдан, онун адамларындан бәһс эдилир. Труба-прокат заводунда чалышан вэ онун яранмасында иштирак эдөн гәһрәман фәһлэләрин фәдакар эмәйи тәрәннүм олунур. Эсәр чап олунса да эдиб өз ярадычылыг эмәйини битмиш һесап этмир, сурәтләрин даһа да дәринләшдирилмәси, сүжет хәтнини йыгчамлашдырылмасы үчүн онун үзәриндә ишини давам этдирир.

«Йолумуз һаянадыр?»—бу суал совет адамларына нә гәдәр айдындырса, 50 ил бундан габагкы кәңчлик үчүн бир о гәдәр думанлы иди. Ялныз халгын габагчыл адамлары яшадыгымыз әсрин лап илк илләриндән бу суала чаваб тапмыш, тәрәддүд эдәнләри, сәадәт күнәшинин Түркийәдән, Ирандан догачагына инананлары доғру йола чағармышдылар. Мир Чөлалын романы «Йолумуз һаянадыр?» дейә фикрә даланлары яда салмыш, доғру йолу көстәрәнләри алгышламыш, яхын кечмишимиз һаггында марағлы лөвһәләр яратмышдыр.

Роман әсәсән XX әсрин илк он илиндә Бакы, Тифлис вэ Шамаһыда баш верән һадисәләр фонунда бүтүн Азәрбайчан үчүн характер олан сйаси, ичтимай, мэдәни вэ әдәби һәятын типик сәһнәләрини әһәтә этмиш, бу дөврдә яшаян бөйүк халг шаири М. Ә. Сабирин һәятындан бә'зи эпизодлар верилмишдир. «Йолумуз һаянадыр?» суалына да ингилабчы шаирин дилилә чаваб верилмишдир:

«... Көзүнү Истанбула тикәнләр бизим кәләчәйимизи вэ мэдәнийәтимизи истәмәйәнләрдир! Азәрбайчан фәһләсинин, кәндлисинин Истанбулда нә иши вар, онун чәннәт кими вәтәни, гәдим мэдәнийәти, түкәнмәз дә сәрвәти вар. Бизим йолумуз кечмишә йох, кәләчәйә, әсарәтә йох, һүррийәтә доғрудур. Бу һәмин йолдур ки, сосял-демократ мәсләкинин бинасыны гоян Маркс алтмыш ил бундан габаг көстәриб, Авропа фәһләләри дә гәбул эдибләр. Бу йол Ленин дейән йолдан, рус фәһләсинин азад-ләг йолундан айры дейилдир!»

Романын идея истигамәтини тәшкил эдән бу сөзләр һәят һәгигәтинин реал тәсвири әсасында, чанлы типләрин симасында өз бәдни ифадәсини тапмыш, бу йола гаршы чыхан һаким даирәләр, тачирләр, руһаниләр вэ

онларын һавадарлары илә халг мәнәфеини мүдафиә эдән адамлар арасында кедән барышмаз мүбаризә әсәр-дәки конфликтин әсасына гоюлмушдур.

Романдан данышанлар, адәтән, ону Сабир һаггында язылмыш бир әсәр кими гиймәтләндирмәйә чалышырлар. Мүбарисәйә йол вермәмәк үчүн габагчадан демәк олар ки, эдиб тәкчә Сабир һаггында роман язмағы гаршысына мөгсәд гоймамышдыр. Әввәла она көрә ки, бурада Сабирин һәяты вэ ярадычылыгындан чох гыса бир дөвр әһәтә олунмуш, дикәр тәрәфдән шаирин һәят вэ ярадычылыгы илә әлагәси олмаян о гәдәр зәнкин һадисәләр, чохлу типләр вэ һәят һәгигәти верилмишдир ки, бунлар чох заман Сабир хәтнини кәлкәдә бурахыр. Сабир бу дөврдә, XX әсрин илк он илиндәки һадисәләрдә фәал иштирак эдән сурәтләрдән бири кими гиймәтләндирилә биләр. Бунунла белә бу он илдә шаирин дүния сәс салан бүтүн әсәрләрини әһәтә этмәк көрүнүр ки, әдибин ярадычылыг планына даһил олмамышдыр.

Мә'лумдур ки, бу дөвр һадисәләри әдәбийәтимызда мүғйән дәрәчәдә өз бәдни ифадәсини тапмыш вэ «1905-чи илдә», «Ханлар», «Кизли Бакы», «Сәһәр», «Нина» вэ с. гиймәтли әсәрләр язылмышдыр. Мир Чөлал элә фактлар, элә һадисәләр сечмишдир ки, бунлар кениш һәчмдә биринчи дәфә бу романда тәсвир олунур. Белә һадисәләрдән бири XX әсрин әввәлләриндә зиялылар арасындакы зиддийәтләр, мәктәб, маариф, мәтбуат, аләми, аилә-мәишәт мәсәләләри вэ саирәдән ибарәтдир. Мәһз буна көрә дә мүхтәлиф партияларын мүбаризәләри, үснлар, тә'тилләр, ингилаблар, һабелә бу дөврдә фәалийәт көстәрән чохлу ингилабчылар сүжет хәтнини әсасына гоюлмамышдыр. Язычы Шамаһы, Бакы вэ Тифлис һәятында юхарыда данышдыгымыз мәктәб, маариф, мәтбуат вэ с. мәсәләләрә даһа кениш ер вермиш вэ чох заман бунлары Сабирлә бағламаға чалышмышдыр. Романынын әсас сүжетинә Мәсмә вэ онун гызы Әнтигә, оғлу Бәндәлы, «Фүюзат»чыларла «Молла Нәсрәддин»чиләрин мүбаризәси, тачир Гачы Рәсул вэ онун һавадарлары илә әлагәдар олан ярдымчы сүжет хәтләри дә даһил эдилмишдир.

Пролог вэ эпилогдан башга роман 12 фәслә айрылмыш, һәр фәслә мә'налы эпиграф верилмишдир. Өз ярадычылыг ән'әнәләринә садиг галан язычынын иләһам, әһ-

тирас вә һэйәчанла язылмыш үрәк сөzlәри әсәрин лап илк сәһифәләриндән охучуну чәлб эдир, дүшүндүрүр вә марағландырыр. Көзү йолда олан шамаһылылар Бақыдан кәлән ени хәбәрләри интизарла көзләйир вә көрүрдүләр ки, дәннз кими далғаланан мазутлу, одлу Бақыдан инди ени бир сабаһ нәсими кәлир, «ингилаб шүарлы Петербург, Москва фәһләсинин дөйүш чағырышлары илк дөфә бу шәһәрдә әкс-сәда тапырды». Белә күнлөрдә әдибин шаир гәһрәманы «ғанадланмағ, торпағдан гүввәт, күнәшдән гүдрәт, чөлләрдән вүс'әт аларағ, гәһгәһәли чағырышларыны ити гәләмилә вәтән көйләринә язмағ, вәтәндашларына охумағ истәйирди!». Мәһз буна көрә дә онун ингилаби сатиралары «Молла Нәсрәддин» журналынын сәһифәләрини бәзәйир, шөһрәтини йүксәлдир, дүшмәнләрини артырыр, Бақыя кәлмәк, мүбаризәнин гызғын чәһәсиндә фәалийәт көстәрмәк һәвәсини күчләндирдириди. Сонрақы фәсилләрдә биз шаири Бақыда көрүр, онун Әлибәй Һүсейнзәдә, Әһмәд Камал, Һачы Рәсул вә үмүмән халға янлыш йол көстәрән адамлара гаршы барышмаз мүбаризәсилә таныш олуруғ.

Аилә-мәишәт мәсәләләрини язмағда бөйүк тәчрүбәйә малик олан Мир Чәлалын Мәсмә арвадын кичик аиләсиндә баш верән бөйүк фәчиәләри тәсвир этмәси, бизи Сабир хәттиндән айырыр, яхын кечмишимиздәки истисмар дүнясынын чиркабларыны там чылпағлығы илә ачыб көстәрир. Будур Һачы Рәсулун рия вә яланла долу олан сөзләринә алданан Мәсмә инаныр ки, Һачы онун гызы Әнтигәни охумағ үчүн Бақыя апармағ истәйир. Һәгигәтдә исә, мәләһәтли сәсә малик олан Әнтигәни өз эвиндә гуллуғчу кими ишләтмәк, ресторанында охудуб пул газанмағ хәялында олан Һачыя охучулар ки, гәзәб вә нифрәт һиссилә янашырлар. Бақыда иш ахтаран Бәндады бир тәсадүф үзүндән бачысыны көрүб ону бу мурдар мүһитдән гуртармаға чалышыр ки, бу да йохсул аиләни ени мүсбәтләрә дучар эдир. Романын бу хәттиндә «әдаләт» мәһкәмәләринин ифшасы, капитализм дүнясында пулун һөкмранлығы, һаким даирәләрин һәддини ашан зүлмү там реаллығы илә ифша олунмушдур. Бәндадынын һәбс олунмасы, гачмасы, әлдә силаһ пәләнк кими вурушмасы вә мәрданә өлүмү, бунунла әлагәдар оларағ дүшмәнә баш әймәйән ананын вүғары нә гәдәр тәсирли бир диллә тәсвир олунмушдур!

Дөврүн характер һадисәләриндән бири дә романын «Ики мүсафир» фәслиндә өз бәдни ифадәсини тапмышдыр. Бу мүсафирләрдән бири Әлибәй Һүсейнзәдә, дикәри Азәрбайчан халғынын бөйүк оғлу Нәриман Нәримановдур. «Фүзәт» журналынын редактору Әлибәйин вә бөйүк ингилабчы Нәримановун һара кетдикләрини мүгайисә эдән язычы гүввәтли контраст яратмышдыр. Онларын бири Истанбула, икинчиси сүркүнә кедир. Биринчини дөбдәбә, тәнтәнә илә йола салан, шәһинә кейф мәчлисләри дүзәлдән буржуа зиялылары, ялтағлар, сатғынлар, руһаниләр олдуғу һалда, икинчини гапалы вагонда, нәзарәт алтында апарыр, вағзала кәлән халға көрүшә белә ичазә вермирләр. Бу фактлары бөйүк тәәсүф һиссилә язан әдибин һэйәчаныны дуймамағ мүмкүн дейилдир. О, Нәримановун дилилә халға тәсәлли верир, дүнянын белә галмаячағына инам доғурур. Вагондан, пәнчәрә архасындан зәиф дә олса кәләчәк чарчысынын сәси эшидилир:

«Бақылы йолдашлар, сағлығ олсун, айры шәраитдә, ачығ һавада, сәрбәстликдә көрүшәрик!»...

Зиялылар арасындақы синфи тәбәгәләшмәни даһа парлаг боярларла көстәрмәк үчүн язычынын «Молла Нәсрәддин» идарәсинә нәзәр салмағы, романын «Сорғусуал», «Гызыл һачылыда» вә «Мүаличә» кими фәсилләриндә Чәлил Мәммәдгулузәдә, Әлигулу Гәмкүсар, А. Сәһһәт кими сәнәткарларымызын бәдни сүрәтини яратмағы охучуларын гаршысында башға зәнкән бир аләм ачыр. Онлар Сабирлә Ч. Мәммәдгулузәдә, Сәһһәт вә Гәмкүсар арасында мәсләк достлуғунун һәяти фактлар әсасында верилмиш кениш тәсвирини көрдүкдә өзләри үчүн нәтичәләр чыхарыр, халғымызын бу габағчыл адамлары һағғында тәсәвүрләрини кенишләндирләр. Охучулар көрүрләр ки, молланәсрәддинчиләр нә гәдәр ағыр бир шәраитдә ишләмиш, журнал нә гәдәр чәтнинликләри арадан галдырмағ һесабына яшамышдыр.

Романын тәсирли ерләриндән бири дә «Мүаличә» башлығы алтында верилән вә Сабирин ағыр хәстәләнмәсини, өлүмүнү тәсвир эдән фәслдир. Башда Ч. Мәммәдгулузәдә олмағла молланәсрәддинчиләрин хәстә шаирә көмәк әлини узатмалары, мадди ярдым этмәләри, кениш охучу күтләләринин бу ишә гошулмалары халғ шаиринә мәнәви даяғ олуру, онун сөнмәкдә олан чырағына ени

гида верир. Лакин амансыз өлүм өз ишини көрүр, хош-
бөхт кэлчөйө бөйүк үмидлэр бәсләйән шаирин азадлыг
йолларына зилләнән көзләри эбеди олага гапаныр. Мир
Чәлал бу үмумхалг кәдәрини бөйүк бир әhtiрасла тәсвир
эдә билмишдир. Ч. Мәммәдгулузадәнин үрәкдән кәлән
сөзләрилә охучулары дүшүндүрән мүәллиф романына
белә бир кәдәрли сонлуг вермәклә галмыр. О, әсәрин
эпилогунда халгын илләр бою һәсрәтиндә олдуғу азад,
хошбәхт, сосялист чәмийәтинин гурулмасыны, там он
ил сонра Бақыда Сабирә һейкәл гоюлмасыны, Нәриман
Нәримановун бу мүнәсибәтлә сөйләдийи аловлу нитги
верир вә бу күнләри көрмәйән шаири бир даһа яда са-
лыр. Азадлыға чыхмыш Әнтигәнин Сабирдән охудуғу
маһны бүтүн издиһамы һәйәчана кәтирир, чамаатын
һөрмәт вә мәнәббәт нәзәри ингилаб шаиринә тәрәф че-
рилир. Тракик һадисәләрлә долу олан роман белә бир
оптимист нәтичә илә битир.

* * *

Мир Чәлал мәнсулдар бир язычыдыр. Онун бош кечән
или олмамышдыр. Охучулар ондан ени-ени әсәрләр көз-
ләмәйә адәт әтмишләр. Әдиб өзү дә буну билир, язмаян-
да раһат олмур. О, яздыгча совет әдәбийятынын көр-
кәмли сәнәткарлары сырасында мөвгеини даһа да
мөһкәмләндирир, Үмүмиттифаг мигясында әдәби ичти-
майийәтин нәзәрини кетдикчә даһа чох чәлб эдир.
Тәсадүфи дейил ки, совет язычыларынын Икинчи Үмүм-
иттифаг гурултайында «Совет бәдии нәсри» һаггында
олан мәрүзәдә ән көркәмли совет насирләри сырасында
Мир Чәлалын да ады чәкилмиш, әсәрләринә йүксәк
гыймәт верилмишдир.

Үмид әтмәк олар ки, Мир Чәлал кәлчәкдә даһа дол-
гун, даһа көзәл әсәрләрилә совет нәсринин гызыл фон-
дуну зәнкинләшдирәчәкдир. Әдәби ичтимайийәтимиз
әдибин 50 иллик юбилей күнләриндә она ярадычылыг
йолларында ени-ени мүвәффәгийәтләр вә чансағлыгы
арзу эдир.

Гиймәти 80 гәп.

1958
181

Азербайджанская ССР
Общество по распространению политических
и научных знаний

Член Общества,
доктор филологических наук,
профессор Джафар Хандан ГАДЖИЕВ

МИР ДЖАЛАЛ
к 50-летию со дня рождения
(на азербайджанском языке)

Баку — 1958

1958

181